ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΑΦΘΟΝΙΟΥ *ΠΡΟΓΥΜΝ*. XIII, 11

Ἡ σημείωση αὐτὴ ἀφορᾶ σὲ μίαν διόρθωση τοῦ Patillon[1] στὰ *Προγυμνάσματα* τοῦ Ἀφθονίου (4ος/5ος αἰ. μ.Χ.) κεφ. 13.11 *fin.* Ἐκεῖ, ὁ Pat. ἀντικαθιστᾶ τὴν ὁμόφωνη μαρτυρία τῶν χειρογράφων *πόρον* μὲ τὴν εἰκασίαν του *πόνον*, τὴν ὁποίαν καὶ εἰσάγει στὸ κείμενο τῆς κριτικῆς του ἔκδοσης.

Ἡ πρόταση *πόνον* εἶναι μὲν μία παλαιογραφικῶς ἁπλῆ διόρθωση, ὡστόσο ἡ περίπτωση χρῄζει προσοχῆς, καὶ πρέπει νὰ συνεξετασθεῖ μὲ τὸ εὐρύτερο περικείμενο. Ἀρχίζω λοιπὸν ἀπὸ τὸ προηγούμενο κεφάλαιο (10), ἀφοῦ στὸ 10 καὶ τὸ 11 ὁ Ἀφθόνιος κάνει μίαν παραβολὴ μεταξὺ *γεωργούντων* καὶ *πλεόντων*: *καὶ* οἱ μὲν *καὶ* οἱ δὲ ἐμφανίζονται νὰ ἀντιδροῦν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπέναντι στὶς καιρικὲς δυσκολίες: «10 *Τοὺς γεωργοῦντας ἐνοχλοῦσι σκηπτοὶ καὶ τῆς χαλάζης ἐμβολαὶ διαφθείρουσιν· οὐ μὴν οἷς γεωργοὺς διαφθείρει σκηπτός,*[2] *τὴν γῆν ἀποφεύγουσιν, ἀλλὰ γεωργοῦντες ἐμμένουσι, κἂν ἐξ οὐρανοῦ τι λυπῇ προσιόν.* 11 *Αὖθις ἀτυχοῦσιν πλέοντες ἄνθρωποι καὶ τὰς ναῦς διαφθείρουσιν ἐπιόντες χειμῶνες· οὐ μὴν ἐνθένδε τὸ πλεῖν καταλύουσιν, οἷς ἐν μέρει πεπόνθασιν, ἀλλ' ἀνάγουσι μὲν εἰς τὴν τύχην τὸ δυσχερές, ἀναμένουσι δὲ τὸν ἀπὸ θαλάσσης γινόμενον πόνον*».

Ἀφορμὴν γιὰ τὴν εἰκασία του (*πόνον*) ἴσως ἔδωσε στὸν Patillon ἡ φράση *κἂν ἐξ οὐρανοῦ τι λυπῇ προσιόν* (10 *fin.*), ἀλλ' ὅμως τὸ *ἀνάγουσιν μὲν εἰς τὴν τύχην τὸ δυσχερές* (11) δεικνύει ὅτι καὶ οἱ *πλέοντες*, ὅπως οἱ *γεωργοῦντες*, συμβιβάζονται μὲ τὸ *λυποῦν τῆς τύχης ἢ τῆς τύχης τὸ δυσχερές*, τὸ ὁποῖον, ἐπὶ τοῦ παρόντος, τοὺς ἐμποδίζει τὴ συνέχιση τοῦ πλοῦ, ὁπότε τὸ *ἀναμένουσι τὸν ἀπὸ θαλάσσης γινόμενον πόνον* μᾶλλον ἀποτελεῖ ταὐτολογίαν («supportent patiemment», Pat.). Προσέτι, ὅπως πιστεύω, μετὰ τὸ *τῆς τύχης τὸ δυσχερές*, αὐτὸ ποὺ οἱ *πλέοντες ἀναμένουσι* πρέπει νὰ εἶναι τὸ *βέλτιον* ἢ τὸ *λῷον αὐτοῖς*, καὶ τὴν σημασίαν «ὑπομένουν», τὴν ὁποίαν τεκμαίρει ὁ Patillon γιὰ τὸ *ἀναμένουσι* ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν εἰκασίαν του *πόνον*, θὰ μποροῦσε νὰ τὴν εἶχε δηλώσει ὁ Ἀφθόνιος μὲ ἕνα *φέρουσι*, πρβ. *infra* (12 fin.) *ἀλλ'*

1. Michel Patillon, *Corpus Rhetoricum. Anonyme, Préambule à la rhétorique. Aphthonios, Progymnasmata; en annexe: Pseudo-Hermogène, Progymnasmata*. Textes établis et traduits, Παρίσι, Les Belles Lettres, 2008.

2. Προτείνω νὰ ἀπαλειφθεῖ τὸ κόμμα μετὰ τὸ *σκηπτός* (10), ἐκτὸς καὶ ἐὰν τεθεῖ κόμμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ *οἷς (supra)*, πρβ. *infra* (11): *καταλύουσιν, οἷς*.

ἕνεκα τῶν καλῶν ὑποιστέον τὰ χείριστα, καί (13) *οὐκοῦν ἄλογον γεωργοὺς μὲν καὶ πλέοντας* […] *φέρειν τὰ πρὸς αὐτοὺς δυσχερῆ* […], *ἡμῖν δὲ γάμον ἀτιμαστέον, διότι γάμος ἄγει τι λυποῦν*.

Ἡ διατήρηση τῆς γραφῆς τῶν χφφ. *πόρον* παρέχει στὸ *ἀναμένουσι* τὴ συνήθη σημασία του, δηλ. «ἀναμένουν» τὴ δυνατότητα πλοῦ, τὴν ὁποίαν παρέχει στοὺς πλέοντες ἡ θάλασσα κάθε φορὰ ποὺ αὐτὴ ἠρεμεῖ, μετὰ τὴν τρικυμία, καὶ πάλιν *ἔστι πλόιμα* (*Δίων Χρυσ.* 7.6), ὡς εἴθισται,[3] ἐξ οὗ καὶ ὁ ἐνεστὼς *γινόμενον*, ὄχι *γενησόμενον* –ποὺ θὰ ἴσχυε μόνον γιὰ τὴ συγκεκριμένην περίπτωση *χειμῶνος*, *N.B. καὶ τὰς ναῦς διαφθείρουσιν ἐπιόντες χειμῶνες* (= ὁσάκις ἐπέρχονται). Θεωρῶ ὅτι ἡ φράση *τὸν ἀπὸ θαλάσσης γινόμενον πόρον* δὲν προβληματίζει στὸ μεταγενέστερο αὐτὸ κείμενο, καὶ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ *πόρον* σὲ *πόνον* δὲν ἐπιδρᾷ στὴ σημασία τῆς μετοχῆς *γινόμενον*. Ἔτσι λοιπόν, ὅπως οἱ γεωργοὶ *οὐ μὴν* […] *τὴν γῆν ἀποφεύγουσιν, ἀλλὰ γεωργοῦντες ἐμμένουσι*, ἔτσι καὶ *οἱ πλέοντες οὐ μὴν ἐνθένδε τὸ πλεῖν καταλύουσιν*, […] *ἀλλ'* […] *ἀναμένουσι τὸν ἀπὸ*[4] *θαλάσσης γινόμενον πόρον ⟨ὥστε τὸ πλεῖν ἀναλαβεῖν⟩*.

Τὴ διατήρηση τῆς χειρόγραφης παράδοσης ὑποστηρίζει καὶ ἡ Γραμμ. Ἀ. Κάρλα στὴ βιβλιοκρισία της στὸ βιβλίο τοῦ Patillon [*Mnemosyne* 63 (2010) 665-669, 667]. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ *πόρος* «Durchgang, Überquerung», ἡ Κάρλα παραθέτει τὸ Ἡσ. *Θεογ.* 292 *διαβὰς πόρον Ὠκεανοῖο*, καὶ γιὰ ἄλλα παραδείγματα παραπέμπει στὸ *LSJ*, s.v. *πόρος*. Βεβαίως γιὰ τὸ ὡς ἀνωτέρω παράδειγμα, τὸ *LSJ*, *πόρος*, I.2. δίδει «*narrow part of the sea, strait*», τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι τό «*ford, ferry*», ib. I.1., ποὺ θέλομε ἐδῶ (= «διάβαση, πέρα(σ)μα»), ἂν καὶ τὰ παραδείγματα ποὺ δίδονται εἶναι γιὰ ποταμοὺς καὶ γιὰ φυσικά / γεωγραφικὰ θαλάσσια περάσματα (Εὔριπος, Ἑλλήσποντος), καὶ μᾶλλον δὲν ταιριάζουν στὸ κείμενο τοῦ Ἀφθον. 13.11. Πλησιέστερα σημασιολογικῶς

3. Παραθέτω τὴν ἀρχὴν τοῦ 63ου [*Περὶ τύχης* (I)] Λόγου τοῦ Δίωνος Χρυσοστόμου, λόγον τὸν ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἐγνώριζε ὁ Ἀφθόνιος, κρίνοντας ἀπὸ τὸ κοινὸ λεξιλόγιο ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ δύο συγγραφεῖς. Μεγαλύτερη συνάφεια μὲ τό (ὡς ἀνωτ.) κείμενο τοῦ Ἀφθονίου (10-13) ἔχουν κυρίως οἱ ἀρχὲς τῶν παραγράφων 1 καὶ 2 τοῦ κειμένου τοῦ Δίωνος: *Οἱ ἄνθρωποι ἐοίκασι πρὸς τὴν τύχην διακεῖσθαι ὃν τρόπον οἱ πλέοντες πρὸς τοὺς ἀνέμους τοὺς φορούς (Reiske : σφοδρούς mss.)· ἄσμενοι γὰρ προσκαρτεροῦσι τῷ δρόμῳ, καὶ οἷς ἂν ὁ ἄνεμος παρῇ, ἐκεῖνοι ἦλθον ὅπου ἤθελον, οἱ δὲ ἀπολειφθέντες ἐν πελάγει μέσῳ μάτην ὀδύρονται· οὕτως οὖν καὶ τῆς τύχης παρούσης μὲν χαίρειν καὶ ἥδεσθαι τοὺς ἀνθρώπους, μὴ παρούσης δὲ λύπην ἔχειν καὶ ἀπορίαν. Πάντα γὰρ ἐκ τῆς δαίμονος ταύτης* […] *Τύχης γοῦν ἐν θαλάττῃ γενομένης εὐπλοεῖ ναῦς καὶ ἐν ἀέρι φανείσης εὐτυχεῖ γεωργός*.

4. «ante *θαλάσσης* add. *τῆς* Ad Ac»: Patillon, app. crit. ad loc. Ἡ προσθήκη ἢ μὴ τοῦ *τῆς* δὲν ἀσκεῖ βέβαια ἐπίδραση στὸ *πόρον/πόνον*, ὡστόσο θὰ ἔδειχνα μίαν ἐλαφρὰν προτίμηση στὸ νὰ προστεθεῖ: στὸ *κἂν ἐξ οὐρανοῦ τι λυπῇ*, τὸ *τι* περιλαμβάνει ρητῶς μὲν *σκηπτοὺς καὶ χαλάζης ἐμβολάς*, πιθανῶς δὲ καὶ ἄλλα τινά, ἐνῷ ὁ *ἀπὸ ⟨τῆς⟩ θαλάσσης γινόμενος πόρος* εἶναι ἡ δυνατότητα *πόρου* (= «περάσματος») ποὺ παρέχει κάθε φορὰ ἀποκλειστικῶς ἡ θάλασσα ὅταν κατασιγάζουν *οἱ ἐπιόντες χειμῶνες*.

εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ παραδείγματα στὸ ib. I.5. «generally, *pathway, way*», παρὰ τὸ ὅτι δὲν ἀναφέρονται στὴ θάλασσα: Αἰσχ. *Ἀγαμ.* 910 *εὐθὺς γενέσθω πορφυρόστρωτος πόρος*, *Προμ.* 280 *αἰθέρα θ' ἁγνὸν πόρον οἰωνῶν*. Ἴσως τὸ πλέον συναφὲς μὲ τὴν περίπτωση παράδειγμα εἶναι τὸ Ἀριστοφ. *Εἰρ.* 124 «*καὶ τίς πόρος σοι τῆς ὁδοῦ γενήσεται;*» = «a *means of performing* the journey», *LSJ*, *πόρος*, II.1., στὸ ὁποῖο τὸ σύνταγμα *πόρος τῆς ὁδοῦ γενήσεται* ὁμοιάζει μὲ τὸν ἀπὸ ⟨*τῆς;*⟩ *θαλάσσης γινόμενον πόρον*.[5]

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΟΓΛΟΥ

Ο «ΟΜΗΡΟΥ ΚΥΒΙΣΤΗΡ» ΤΟΥ ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΤΟΡΝΙΚΗ

Σε έναν εγκωμιαστικό λόγο του *παναγιωτάτου δεσπότου καὶ Ὑπερτίμου*[1] Ευθυμίου Τορνίκη, γιου του *λογοθέτου τοῦ δρόμου* Δημητρίου Τορνίκη,[2] προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ Κομνηνό,[3] ο συγγραφέας κάνει λόγο, με-

5. Ὁ Patillon, πιστεύω, δὲν εἰσηγήθη τὸ *πόνον* διότι ἔπασχε ἡ γραφή (καὶ ἡ σημασία) *πόρον* –καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι εἰς ὄφελος τοῦ ἐγχειρήματός του· προτείνοντας τὸ *πόνον*, ἔδωσε στὸ *ἀναμένουσι* μίαν ἐξειδικευμένην σημασίαν, ἅπαξ στὴν ἀρχαιοελληνικὴ Γραμματεία κατὰ τὸ *DGE* τοῦ F. R. Adrados, *ἀναμένω*, I.2 «soportar», Ξενοφ. *Ἀπομν.* 2.1.30 *ἥτις οὐδὲ τὴν τῶν ἡδέων ἐπιθυμίαν ἀναμένεις, ἀλλὰ πρὶν ἐπιθυμῆσαι πάντων ἐμπίμπλασαι*. Ἡ σημασία ὅμως αὐτὴ εἶναι ἀμφισβητούμενη, καὶ τὸ *LSJ* (*ἀναμένω*, 1.) καταχωρίζει τὸ παράδειγμα αὐτό, ὡς πρῶτο στὸν ἀττικὸ πεζὸ λόγο, ἑρμηνεύοντας «*dost* not *wait for* desire to arise», καὶ στὸ *LSJ* δὲν δίδεται πουθενὰ ἡ σημασία «ὑπομένω» γιὰ τὸ *ἀναμένω*, πρβ. καὶ τὸ *Λεξικὸ* τοῦ F. Montanari [μτφρ. στὰ ἑλληνικά, Ἀθήνα (Παπαδήμας) 2013], s.v., «περιμένω ὑπομονετικά». Στὸν G. W. H. Lampe, *Patristic Greek Lexicon*, ἐμφανίζεται στὸ *ἀναμένω* μόνον ἡ σημασία «suffer, undergo» μὲ ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν Εὐφραὶμ τὸν Σύρο (4ος αἰ. μ.Χ.) *οὐκ ἀναμένει πάθος*, ὅμως δὲ ὁ W. Bauer (*Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments*) δίδει γιὰ τὸ *ἀναμένω* μόνον «erwarten, warten, abwarten» (πρβ. καὶ τὸν E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*: «*ἀναμένω*, *to wait*»). Βλ. ἀνωτ. τὴ σημ. 3, παραβάλλοντας μεταξὺ ἄλλων τό *(οἱ πλέοντες) ἀναμένουσι* […] *τὸν ἀπὸ θαλάσσης γινόμενον πόρον* (Ἀφθόνιος) πρὸς τό *(οἱ πλέοντες) ἄσμενοι* […] *προσκαρτεροῦσι τῷ δρόμῳ* (Δίων). Γιὰ τὸ *προσκαρτερέω*, τὸ *LSJ*, s.v., 4., δίδει «*wait for* a person, *Φιλέᾳ P.Oxy.* 1764.4 (iii A. D.): abs., *ἕως ἂν Ἐτέαρχος παραγένηται PSI* 5.598.7 (iii B. C.)», καὶ στὸ *Rev. Suppl.* προστίθεται (στὸ 4.) «of things, ⟨*καὶ εἶπε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ*⟩ *ἵνα πλοιάριον προσκαρτερῇ αὐτῷ* ⟨*διὰ τὸν ὄχλον, ἵνα μὴ θλίβωσιν αὐτόν*⟩ *Ευ. Marc.* 3.9». Ἑπομένως, στὰ δύο συναφῆ χωρία, *ἀναμένω* καὶ *προσκαρτερέω* σημαίνουν «περιμένω», ὄχι «ὑπομένω». Τέλος, ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὸ *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* Σκαρλάτου Δ. τοῦ Βυζαντίου (1852) δίδει στὸ *ἀναμένω*, 2. τὴν σημασία «ὑπομένω, ὑποφέρω» παραπέμποντας στὸ Εὐρ. *Ὀρ.* 1101 *ἄμμεινον* (= *ἀνάμεινον*) *φασγάνου τομάς*· ἐκεῖ ὅμως οἱ σημασίες εἶναι, π.χ., «from "wait for" to "await the proper time for", so "defer"» (C. W. Willink, Ὀξφόρδη 1986), «wait a while longer» [M. L. West, (Aris & Philipps) 1987], πρβ. Thomas M. Falkner (Bryn Mawr Commentaries) 1984 «postpone»· LOEB «wait a bit»· Budé «attends».

1. Για το αξίωμα που δηλώνει ο συγκεκριμένος τίτλος βλ. J. Darrouzès, «Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès», *REB* 23 (1965) 151-152.

2. Bl. Darrouzès, ό.π. (σημ. 1), 149.

3. Ο λόγος που εκδόθηκε από τον A. I. Papadopoulos-Kerameus, *Noctes Petropolitanae*.

ταξύ άλλων, για μια μεγάλη και επικίνδυνη τρικυμία που αντιμετώπισε το πλοίο που μετέφερε τον αυτοκράτορα. Η γενναία στάση που αντιμετώπισε το πλοίο που μετέφερε τον αυτοκράτορα. Η γενναία στάση που κράτησε στις κρίσιμες στιγμές ο Αλέξιος ενθάρρυνε καθοριστικά τον κυβερνήτη και τους ναύτες, ώστε να μπορέσουν να ξεπεράσουν τον κίνδυνο. Η συμπεριφορά αυτή οδηγεί τον συγγραφέα σε σύγκριση του αυτοκράτορα Αλεξίου με τον Πέρση βασιλιά Ξέρξη (§ 10, σ. 110,11-16 Papadopoulos-Kerameus= § 11, s. 65,12-19 Darrouzès): *Τί πρὸς ταῦτα τὰ τοῦ Ξέρξου φόβητρα καὶ παιδεύματα καὶ νεανιεύματα, πρὸς μόνην ἔκπληξιν ἐνδεικνύμενα, ὃς κυμαινομένην ἔτυπτε θάλατταν ἔξω ταύτης ἐστὼς καὶ παρὰ τὴν γῆν ἑδραζόμενος; εἰ παιδεύειν ἤθελες, Πέρσα, τὴν θάλατταν, ὡς καταπλήξῃς τοὺς Ἕλληνας, τί μὴ ταύτης ἔνδον εἰσῄεις, ὡς ἂν τάχα μακροτέραν ἐπάξῃς ἀτακτούσῃ ταύτῃ τὴν κόλασιν; ἢ τάχ' ἄν, τὸν Ὁμήρου κυβιστῆρα σὺ μιμησάμενος, ἔνδικον εὗρες τὴν κόλασιν;*

Η φράση τὸν *Ὁμήρου κυβιστῆρα μιμησάμενος* φαίνεται πως απασχόλησε και τους δύο εκδότες του λόγου, χωρίς όμως ικανοποιητικό αποτέλεσμα. Στο αντίστοιχο υπόμνημα πηγών και παράλληλων χωρίων ο Papadopoulos-Kerameus σημειώνει (σ. 110,16): «Ὁμ. κυβιστῆρα] πρβλ. Ἰλ. Λ, 727», ενώ ο Darrouzès αναρωτιέται (σ. 65, κεφ. 11, σημ. c): «Homerus?» Ο ομηρικός στίχος στον οποίο παραπέμπει ο Papadopoulos-Kerameus δεν έχει καμία σχέση με τη φράση που μας απασχολεί (Λ 727: *ἔνθα Διὶ ῥέξαντες ὑπερμενεῖ ἱερὰ καλά*),[4] ενώ ο Darrouzès δηλώνει απλώς την αδυναμία του να ταυτίσει την αναφορά του Τορνίκη στο ομηρικό κείμενο. Η δυσκολία της ταύτισης οφείλεται στο γεγονός ότι η λέξη *κυβιστήρ*, που δηλώνει είτε τον κολυμβητή[5] είτε τον χορευτή,[6] δεν μαρτυρείται καθόλου στα ομηρικά έπη.

Ωστόσο δύο φορές στην *Ἰλιάδα* (Μ 385 και Π 742) και μία φορά στην *Ὀδύσσεια* (μ 413) μαρτυρείται η λέξη *ἀρνευτήρ*, για την οποία τόσο τα αρχαία σχόλια στην *Ἰλιάδα*[7] όσο και οι λεξικογράφοι[8] δίνουν την ερμηνεία:

Sbornik Vizantijskich tekstov XII-XIII vekov, S. Peterburg 1913 (φωτ. ανατ. με εισαγωγή του K. Treu [Subsidia byzantina lucis ope iterata 21], Λιψία 1976), σσ. 103-115, και αργότερα από τον J. Darrouzès, «Les discours d'Euthyme Tornikès (1200-1205)», *REB* 26 (1968) 53-72.

4. Πρόκειται ασφαλώς για εσφαλμένη παραπομπή. Δυστυχώς, όσο και αν προσπάθησα, δεν μπόρεσα να βρω σε τι ήθελε να παραπέμψει ο Papadopoulos-Kerameus, γιατί κανένα ομηρικό χωρίο που αναφέρεται σε κυβίστησιν δεν σχετίζεται με κάποια παραπομπή σχετική ή παρόμοια με το Λ 727.

5. Βλ. Ψευδο-Ηρωδιανό, *Ἐπιμερισμοί* 73, 12-13 Boissonade: *κυβιστῶ, τὸ κολυμβῶ· κυβιστήρ, ὁ κολυμβητής· EM* 453, 23-24 Gaisford: *κύβος, ἐξ αὐτοῦ κυβιστής, καὶ κυβιστήρ, ὁ κολυμβητής.*

6. Βλ. Ησύχιο, κ 4378 Latte: κυβιστῆρας· *πηδητάς, τινὲς ὀρχηστὰς ποικίλους*· Ψευδο-Ζωναρά, σ. 1262,26 Tittmann: *κυβιστήρ. ὁ ὀρχηστής.*

7. Βλ. Σχόλια στο Μ 385 (τ. 3, σ. 373,75 Erbse).

8. Βλ. Απολλώνιο σοφιστή, σ. 43,17 Bekker· Ησύχιο α 7343 Latte.

ἀρνευτῆρι· κυβιστῆρι. Η δοτική αυτή ανάγεται στη φράση *ἀρνευτῆρι ἐοικώς*, η οποία χρησιμοποιείται πανομοιότυπα και στα τρία παραπάνω ομηρικά χωρία, που περιγράφουν την πτώση ανθρώπων που σκοτώθηκαν, ενώ βρίσκονταν σε κάποιο υπερυψωμένο σημείο: σε πύργο ο Επικλής, σύντροφος του Σαρπηδόνα, καθώς χτυπήθηκε από βράχο που έριξε ο Αίαντας (Μ 385), σε διθέσιο άρμα ο Κεβριόνης, νόθος γιος του Πριάμου και ηνίοχος του Έκτορα, καθώς τραυματίστηκε θανάσιμα από εύστοχη βολή πέτρας του Πατρόκλου (Π 742), και σε υπερυψωμένη πρύμνη ο κυβερνήτης του πλοίου του Οδυσσέα, όταν χτυπήθηκε στο κεφάλι από το κατάρτι που έσπασε (μ 413).

Εξετάζοντας κανείς τα περιστατικά αυτά, διαπιστώνει ότι το πλησιέστερο κείμενο του Ευθυμίου Τορνίκη είναι αυτό που σχετίζεται με τον Κεβριόνη, όταν η πέτρα που εκσφενδόνισε ο Πάτροκλος τον πέτυχε στο μέτωπο (Π 740-743): *ἀμφοτέρας δ᾽ ὀφρῦς σύνελεν λίθος, οὐδὲ οἱ ἔσχεν | ὀστέον, ὀφθαλμοὶ δὲ χαμαὶ πέσον ἐν κονίῃσιν | αὐτοῦ πρόσθε ποδῶν· ὁ δ᾽ ἀρνευτῆρι ἐοικὼς | κάππεσ᾽ ἀπ᾽ εὐργέος δίφρου, λίπε δ᾽ ὀστέα θυμός*. Αμέσως μετά την περιγραφή του γεγονότος, γίνεται λόγος για τον περιφρονητικό σχολιασμό της πτώσης του Κεβριόνη από τον Πάτροκλο (Π 744-750): *τὸν δ᾽ ἐπικερτομέων προσέφης Πατρόκλεες ἱππεῦ· | ὦ πόποι ἦ μάλ᾽ ἐλαφρὸς ἀνήρ, ὡς ῥεῖα κυβιστᾷ. | εἰ δή που καὶ πόντῳ ἐν ἰχθυόεντι γένοιτο, | πολλοὺς ἂν κορέσειεν ἀνὴρ ὅδε τήθεα διφῶν | νηὸς ἀποθρῴσκων, εἰ καὶ δυσπέμφελος εἴη, | ὡς νῦν ἐν πεδίῳ ἐξ ἵππων ῥεῖα κυβιστᾷ. | ἦ ῥα καὶ ἐν Τρώεσσι κυβιστητῆρες ἔασιν*. Η χλευαστική παρομοίωση του Κεβριόνη με δύτη που βουτάει στη θάλασσα για να μαζέψει οστρακοειδή φαίνεται πως ενέπνευσε τον Ευθύμιο Τορνίκη στη ρητορική προτροπή του προς τον Ξέρξη να βουτήξει στη θάλασσα για να τον τιμωρήσει, με ενδεχόμενο αποτέλεσμα να καταλήξει και αυτός νεκρός (από πνιγμό), όπως και ο ομηρικός Κεβριόνης, ο οποίος *ἐκυβίστηκε* τόσο εύκολα, ώστε να δώσει την ευκαιρία στον Πάτροκλο να κάνει την ειρωνική διαπίστωση ότι υπάρχουν και μεταξύ των Τρώων *κυβιστητῆρες*, δηλαδή ακροβάτες χορευτές που κάνουν τούμπες.[9] Ίσως μάλιστα η χρήση της φράσης Όμήρου *κυβιστῆρα* από τον Ευθύμιο Τορνίκη να απηχεί συγκεκριμένα την ομηρική λέξη (Π 750) *κυβιστητῆρες*. Πάντως νομίζω πως μπορεί να θεωρηθεί βέβαιη η αναφορά του Τορνίκη στο συγκεκριμένο χωρίο (Π 742-750), όπου η *κυβίστησις* επανέρχεται ποικιλότροπα: *ἀρνευτῆρι* (Π 742), *ῥεῖα κυβιστᾷ* (Π 745 και 749) και *κυβιστητῆρες* (Π 750).

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

9. Βλ. Σχόλια στο Σ 605 (τ. 4, σ. 569,66 Erbse): *κυβιστητῆρε· οἱ μετὰ κυβιστήσεως ὀρχούμενοι*.

Η «ΚΥΟΦΟΡΟΣ ΜΕΝΙΠΠΗ» ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ

Ο Μιχαήλ Ψελλός στον λόγο του *Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ πανευφήμου προφήτου προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου*[1] αναφέρεται και στην περίοδο κατά την οποία ο Ιωάννης βρισκόταν ακόμη στην κοιλιά της μητέρας του, της Ελισάβετ, και εξηγεί ότι ο Πρόδρομος, όταν η Ελισάβετ συναντήθηκε με τη Θεοτόκο, αναγνώρισε τον Ιησού Χριστό, που βρισκόταν επίσης στην κοιλιά της μητέρας του.[2] Ο Ψελλός τονίζει ότι το γεγονός αυτό είναι μοναδικό, και δεν υπάρχει παράλληλό του στην αρχαία ελληνική γραμματεία (σ. 296-297, στ. 143-155 Fisher): *Τοιαῦτα καὶ οὕτω τὰ τῆς λοχεύσεως. ποῦ δὲ σὺ τοιοῦτον ἀνατετύπωσαί τι; ποῦ δὲ πέπυσαι ὁ τοὺς θείους γάμους καὶ τῶν Ἰουδαϊκῶν παρεκτείνων, καὶ πλάττων καὶ ἀναπλάττων θεοὺς τοὺς τυχόντας καὶ πολλῷ γε ῥᾷον ἢ ὁ Φρὺξ Αἴσωπος τὰ τῆς ὕλης, ὡς μηδὲ κλήσεων ἡμᾶς εὐπορεῖν ἔτι τῷ ἀφθόνῳ τῶν θεουμένων; πλὴν εἰ μή που καὶ τὴν κυοφόρον Μενίππην παρεισάγεις, ὡς μέγα δή τι σφαδάζουσαν, καὶ τὸν τὰ γυναικῶν ὑποστάντα μηρόν, ἵν' ᾖ θεῖον καὶ τὸ βακχεύειν, καὶ τὸν ἐν νηδύι καὶ φθονηθέντα καὶ πηρωθέντα, καὶ τοὺς Πηγάσους τε καὶ Χρυσάορας, τῇ αὐτῇ τομῇ καὶ φύντας καὶ προελθόντας, καὶ οὐκ οἶδ' οὓς ἐπὶ μᾶλλον ἐξάροιο.* Στο αντίστοιχο apparatus fontium της έκδοσής της η Fisher σημειώνει τα εξής, προσπαθώντας να ταυτίσει τις αναφορές του συγγραφέα σε διάφορα επιμέρους περιστατικά: «145ff. significat auctor plures uxores patriarcharum (cf. Gen. 16, 1-2; 25,1; 25,6) et regum Iudaicorum (cf. 3 Reg. 11,1) 150significatne auctor matrem Eurysthei, quae in Schol. Hom. Il. 19,116 Menippe nominatur? cf. Hom. Il. 19,95-125 151 auctor partum Dionysi significat; cf. Apollod. 3,26-27 152 significante auctor Hephaestum? cf. Hom. Il. 18,395-397 153-154 cf. Hes. theog. 280-281».

Για να τονίσει λοιπόν τη μοναδικότητα του γεγονότος, ο Ψελλός παραθέτει διάφορες ιδιόμορφες εγκυμοσύνες και τοκετούς από την αρχαία ελληνική μυθολογία: πρώτα ένα περιστατικό κατά το οποίο η έγκυος Μενίππη σφαδάζει από τους πόνους, έπειτα την κύηση του Διονύσου στον μηρό του Δία, έπειτα την αναπηρία πιθανότατα του Ηφαίστου ήδη στην κοιλιά της μητέρας του,[3] και τέλος τη γέννηση του Πηγάσου και του Χρυσάορα

1. Η editio princeps του λόγου αυτού έγινε από τον F. Combefis, *Graecolatinorum patrum bibliothecae novum auctarium*, τ. 1, Παρίσι 1648, σσ. 1372-1409. Η πρώτη κριτική έκδοση έγινε από την E. A. Fisher, Michaelis Pselli Orationes hagiographicae, Στουτγάρδη - Λιψία, 1994, B. G. Teubner, Λόγος 8, σσ. 289-323.

2. Βλ. Κατὰ Λουκᾶν 1,41: *καὶ ἐγένετο ὡς ἤκουσεν τὸν ἀσπασμὸν τῆς Μαρίας ἡ Ἐλισάβετ, ἐσκίρτησεν τὸ βρέφος ἐν τῇ κοιλίᾳ αὐτῆς.*

3. Πρβ. Ευστάθιο, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 1150,53-54 (τ. 4, σ. 205,15-17 van der Valk): *χωλὸν ἐόντα, ἐκ γενετῆς δηλαδὴ καθ' Ὅμηρον, οὐ μὴν κατά τινας ἐκ τῆς οὐρανόθεν ῥίψεως.* Ωστόσο δεν μπόρεσα να εντοπίσω σε κάποια αρχαία πηγή τον φθόνο (για τον οποίο

από την ιδια τομή κατά τον αποκεφαλισμό της Μέδουσας. Η Fisher αναρωτιέται μήπως η Μενίππη που μνημονεύεται στο εκδιδόμενο κείμενο είναι η μητέρα του Ευρυσθέα, η οποία, με τη βοήθειά της Ήρας, γέννησε πρόωρα τον γιο της πριν από την Αλκμήνη, που ήταν ετοιμόγεννη στον Ηρακλή, με αποτέλεσμα ο Ευρυσθέας να επωφεληθεί από την ένορκη προαναγγελία του Δία ότι αυτός που θα γεννιόταν εκείνη την ημέρα θα ασκούσε κυριαρχική εξουσία σε όλους τους Αργείους.[4] Η πρόταση της Fisher παρουσιάζει δύο δυσκολίες: (α) Το όνομα *Μενίππη* της μητέρας του Ευρυσθέα δεν μνημονεύεται καθόλου ούτε στον Όμηρο ούτε σε άλλα μεταγενέστερα έργα, και γίνεται γνωστό μόνο από τα αρχαία Σχόλια στην *Ιλιάδα*,[5] ενώ είναι φανερό ότι εδώ ο Ψελλός κάνει αναφορά σε ένα ευρύτερα γνωστό μυθικό πρόσωπο. (β) Ο μύθος της κύησης και της γέννησης του Ευρυσθέα δεν περιλαμβάνει κάποιο περιστατικό που να παρουσιάζει τη μητέρα του *ὡς μέγα δή τι σφαδάζουσαν*.

Από την άλλη μεριά, ένα μυθικό πρόσωπο που είχε προβληματική κύηση και περιπετειώδη τοκετό ήταν η Ίππη, η θυγατέρα του κενταύρου Χείρωνα, η οποία έμεινε έγκυος από τον Αίολο, γιο του Έλληνα, γιου του Δία. Όταν πλησίαζε ο καιρός του τοκετού, η κοπέλα, θέλοντας να κρύψει από τον πατέρα της την εγκυμωσύνη, έφυγε στα βουνά. Ο Χείρωνας την αναζήτησε, και αυτή, καθώς την είχαν πιάσει οι πόνοι του τοκετού, ζήτησε από τους θεούς να την κρύψουν, με αποτέλεσμα αυτοί να τη μεταμορφώσουν σε άλογο μετά τον τοκετό, και αργότερα να τη μετατρέψουν σε άστρο, τον αστερισμό του Ίππου.[6] Η κόρη της Ίππης, γεννημένη κάτω από αυτές τις συνθήκες, ονομάστηκε Μελανίππη, και αυτή που ενέπνευσε τις δύο χαμένες τραγωδίες του Ευριπίδη με τίτλους *Μελανίππη ἡ δεσμῶτις* και *Μελανίππη ἡ σοφή*.[7] Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι όλες οι πηγές του παραπάνω μύθου μνημονεύουν ως πηγή τους είτε απλώς τον Ευριπίδη,[8] είτε συγκεκριμένα τη *Μελανίππη* του Ευριπίδη.[9]

κάνει λόγο ο Ψελλός) ως αιτία της αναπηρίας αυτής.

4. Βλ. Ἰλιάδα Τ 95-133.

5. Βλ. Σχόλια στο Τ 116b (τ. 4, σ. 602,83-84 Erbse): *Σθένελος, οὗ καὶ Μενίππης Εὐρυσθεύς*.

6. Βλ. Σχόλια στον Άρατο, Φαινόμενα 205, σ. 181,12-21 Martin (πρβ. σσ. 218,21-220, 12 Maass)· Ψευδο-Ερατοσθένη, Καταστερισμοί 1,18 (σ. 22,8-17 Olivieri)· Υγίνο, De astronomia 2,18,2 (σ. 56 Le Bœuffle). Πρβ. και Πολυδεύκη, Ὀνομαστικὸν 4,141 (τ. 1, σ. 243,8-9 Bethe), όπου το όνομα της κοπέλας παραδίνεται σε κάποια χφφ ως *Εὐίππη*, γραφή την οποία υιοθέτησε στο κείμενό του ο Bethe.

7. Βλ. τις σχετικές μαρτυρίες και τα αποσπάσματα των συγκεκριμένων τραγωδιών (αρ. 44-45, απ. 480-514) στην έκδοση του Kannicht, τ. 1, σσ. 524-553. Στο απ. 481,21 το όνομα της μητέρας της Μελανίππης παραδίδεται με τη μορφή *Ἱππώ*.

8. Βλ. Πολυδεύκη, ό.π. (σημ. 6): *Εὐίππη ἡ Χείρωνος ὑπαλλαττομένη εἰς ἵππον παρ' Εὐριπίδῃ*.

9. Βλ. Σχόλια στον Άρατο, σ. 181,12-13 Martin: *Εὐριπίδης δὲ ἐν τῇ Μελανίππῳ* (όπου ο

Είναι φανερό πως ο αγωνιώδης και εντυπωσιακός αυτός τοκετός ταιριάζει πολύ καλύτερα στον αντίστοιχο κατάλογο του Μιχαήλ Ψελλού. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να υποστηρίξει ότι το *Μενίππην* του κειμένου που μας απασχολεί θα πρέπει να διορθωθεί σε *Ἵππην*. Ωστόσο, αν ανατρέξουμε στις πηγές του μύθου, διαπιστώνουμε ότι συχνά το όνομα της θυγατέρας του Χείρωνα παραδίδεται ως *Μελανίππη*, δηλαδή η μητέρα μνημονεύεται ως ομώνυμη με την κόρη της. Αυτό συμβαίνει σε όλα τα χφφ του Ψευδο-Ερατοσθένη, όπως φαίνεται από το κριτικό υπόμνημα της έκδοσης του Olivieri (σ. 22,9), όπου δηλώνεται ότι τα χφφ παραδίδουν *Εὐριπίδης δέ φησιν Μελανίππην εἶναι τὴν Χείρωνος θυγατέρα*, και ότι ο Valckenarius (δηλ. ο Valckenaer) διόρθωσε το Μελανίππην σε *ἐν Μελανίππῃ Ἵππην*. Το ίδιο ακριβώς κείμενο (*Μελανίππην εἶναι τὴν Χείρωνος θυγατέρα*) παραδίδεται και σε κάποια από τα Σχόλια στον Άρατο, όπως φαίνεται στην έκδοση του Maass (σ. 219,11-17), καθώς και στην *Ἰωνιά* που δημοσίευσε ψευδεπίγραφη ο Κωνσταντίνος Παλαιοκάππα με το όνομα της αυτοκράτειρας Ευδοκίας της Μακρεμβολίτισσας (338, σ. 562,10 Flach).[10] Είναι λοιπόν πολύ πιθανό ο Μιχαήλ Ψελλός να γνώριζε τον μύθο με αυτό το όνομα,[11] και να έγραψε στο κείμενό του *Μελανίππην*, έναν τύπο που θα μπορούσε παλαιογραφικά να φθαρεί εύκολα σε *Μενίππην*.

Το συμπέρασμα πάντως είναι ότι γραφή *Μενίππην* στο παραπάνω κείμενο του Μιχαήλ Ψελλού θα πρέπει να διορθωθεί: η διόρθωση σε *Ἵππην* είναι ικανοποιητική, αλλά κατά τη γνώμη μου, είναι παλαιογραφικά προτινότερη η διόρθωση σε *Με⟨λα⟩νίππην*.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

Martin σημειώνει στο αντίστοιχο κριτικό υπόμνημα: *legendum Μελανίππῃ*· Ψευδο-Ερατοσθένη, ό.π. (σημ. 6). στ. 8-9: *Εὐριπίδης δέ φησιν ἐν Μελανίππῃ*· Ψευδο-Ερατοσθένη, ό.π. (σημ. 6), στ. 8-9: *Εὐριπίδης δέ φησιν ἐν Μελανίππῃ*· επίσης Υγίνο, ό.π. (σημ. 6): Euripides autem in Melanippa.

10. Πρβ. και τις αντίστοιχες διορθώσεις σε άλλες ανάλογες πηγές του μύθου τις οποίες καταχωρίζει ο H. W. Stoll στο λήμμα «Melanippe 1» του H. W. Roscher, *Ausfürliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig1894-1897, στήλ. 2576.

11. Η γενικότερη διάδοση του συγκεκριμένου μύθου με το όνομα της Μελανίππης φαίνεται και από το γεγονός ότι ο B. Bunte, στην έκδοσή του (1875) του έργου *De astronomia του Υγίνου*, εξέδωσε στο 2,18 melanippen hip(p)en ή hypen που έχουν τα χφφ· βλ. το αντίστοιχο κριτικό υπόμνημα στην έκδοση του A. Le Bœuffle, *Hygin, L'Astronomie*, Παρίσι, «Les Belles Lettres», 1983, σ. 56.

ΤΟ ΠΟΙΗΜΑ-ΔΩΡΟ
ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΔΗΜΩΔΗ ΠΟΙΗΣΗ

Το στιχούργημα του Γιούστου Γλυκή *Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και προς Θεόν επιστροφή*, που γράφτηκε το 1520,[1] μας ενδιαφέρει σήμερα όχι γιατί έχει μεγάλη λογοτεχνική αξία, αλλά διότι βρίσκουμε εδώ συσσωρεμένα τα περισσότερα μοτίβα που αποτελούν κοινούς τόπους στο είδος της δημώδους (ηθικο-)διδακτικής ποίησης.[2]

Το θέμα της αστάθειας και του ευμετάβλητου των εγκοσμίων πραγμάτων, π.χ., παρουσιάζεται σχεδόν σε όλα τα έργα αυτού του είδους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους *Στίχους ους έγραψε καθ' ον κατεσχέθη καιρόν* του Μιχαήλ Γλυκά, τον *Σπανέα*, την *Αλφάβητο κατανυκτική*, τον *Πτωχολέοντα*, το *Περί της ξενιτείας*, τους *Λόγους διδακτικούς* του Μαρίνου Φαλιέρου, τη *Ρίμα θρηνητική εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδην* του Ιωάννη Πικατόρου, την *Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περηφανίας* του Τζάνε Βεντράμου, κτλ.

Άλλα μοτίβα του *Πένθους θανάτου*, που παρουσιάζονται ως τυπικά της διδακτικής ποίησης, όπως, π.χ., οι θλιβερές συνέπειες των γηρατειών, η ανάγκη προετοιμασίας για την άλλη ζωή, η ματαιότητα του φθαρτού βίου, η καταδίκη όσων παραβαίνουν τον ηθικό νόμο, είναι διαδεδομένα στην πρώιμη δημώδη παραγωγή από τον 12ο έως τον 17ο αι. (πρβ. τα αλφαβητάρια των αρχών του 15ου αι., τα στιχουργήματα του Ναθαναήλ-Νείλου Μπέρτου, τα ποιήματα του Κάτω Κόσμου (*Ομιλία του νεκρού βασιλιά*, *Ρίμα περί του θανάτου*, *Ο Τζαμπλάκος*), στην *Παλαιά και Νέα Διαθήκη*, στους διαλόγους Ανθρώπου και Χάρου, αλλά και στο *Θανατικόν της Ρόδου* του Εμμανουήλ Λιμενίτη, στη *Ρίμα παρηγορητική* του Μαρίνου Φαλιέρου, στον *Απόκοπο* του Μπεργαδή, στην *Ερωφίλη* του Γεωργίου Χορτάτση, στον *Ερωτόκριτο* και στη *Θυσία του Αβραάμ* του Βιτσέντσου Κορνάρου, κ.α.).

Πρέπει να προστεθεί, επίσης, το γνωστό λογοτεχνικό μοτίβο ubi sunt[3] που απαντά κυρίως σε ηθικοθρησκευτικά έργα του 15ου και 16ου αι.,

1. Κριτική έκδοση του έργου έκανε ο Γ. Θ. Ζώρας, *Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και προς Θεόν επιστροφή* [Βιβλιοθήκη Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας, 49], Αθήνα 1970. Πρβ. τη βιβλιοκρισία της Ε. Κακουλίδη, «Γ. Θ. Ζώρα, *Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και προς Θεόν επιστροφή*», *Ελληνικά* 24 (1971) 433-434.

2. Ο Κ. Νίκας, «Παρατηρήσεις στο *Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και προς Θεόν επιστροφή*», στο *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi» (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991)*, τ. 2, Βενετία 1993, σσ. 467-484, διαπιστώνει τη σημασία του έργου από άποψη θεματική, γλωσσική και μετρική.

3. Βλ. σχετικά Μ. Λασιθιωτάκης, «Το λογοτεχνικό μοτίβο *ubi sunt* σε πρώιμα δημώδη νεοελληνικά κείμενα», στο *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. (σημ. 2), τ. 1, σσ. 438-452.

όπως, π.χ., στα στιχουργήματα του Ναθαναήλ-Νείλου Μπέρτου, στην παραινετική αλφάβητο *Άρχοντες και μεγιστάνοι*, στη *Ρίμα παρηγορητική* του Φαλιέρου, στον *Θρήνο της Θεοτόκου για τα πάθη του Χριστού* του Ιωάννη Πλουσιαδηνού, αλλά και σε θρήνους για την Άλωση της Πόλης, στο *Θανατικόν της Ρόδου*, στη *Συμφορά της Κρήτης* του Μανόλη Σκλάβου, στην *Ερωφίλη*, κ.α. Στο κείμενο που εξετάζουμε παρουσιάζεται με τη μορφή απανωτών ερωτηματικών προτάσεων οι οποίες εισάγονται με το *πού είναι*, *πού είστε*, και απαρτίζουν ένα μοιρολόγι γυναικών για τους προσφιλείς νεκρούς τους.

Τέλος, βρίσκουμε εδώ τις βασικές στην ηθικοθρησκευτική παράδοση μεταφορές του χάρου ως κλέφτη και του ανθρώπου ως προβάτου που οδηγείται σιωπηλά στη σφαγή και στον θάνατο (πρβ. το πολύ διαδεδομένο σήμερα στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο ειδικότερο μοτίβο της «σιωπής των αμνών»).

Ας μην ξεχνούμε πως όλα τα παραπάνω έργα που αναφέρουμε γράφτηκαν (ή και εκδόθηκαν) σε εποχές όπου κυριαρχούσε η διδακτική ποίηση και ο απόηχος των απαισιόδοξων εσχατολογικών αντιλήψεων του β΄ μισού του 15ου αι. Από αυτή την άποψη ο Γλυκής εμφανίζεται ως ο συνεχιστής της παράδοσης μιας ποίησης χωρίς αξιώσεις λογοτεχνικής πρωτοτυπίας, η οποία έχει σκοπό να τέρψει και να διδάξει ένα ευρύ κοινό ακροατών/αναγνωστών.

Επομένως, δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε με την άποψη του Ερ. Καψωμένου[4] ότι το *Πένθος θανάτου*..., που ανήκει στη λαϊκότροπη μεταβυζαντινή παραγωγή, παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά, ως προς τη δομή και την έκφραση, ενός είδους που έρχεται από τον 9ο αι. περίπου και συνεχίζεται, χωρίς σημαντικές αλλαγές, έως τον 18ο αι. Το είδος αυτό ρίχνει το σημασιακό του βάρος σε ηθικοδιδακτικούς κοινούς τόπους: έμφαση στο φθαρτό και παροδικό της ζωής, δικαίωση της μεταθανάτιας ζωής, καταδίκη της αμαρτίας, απόρριψη των φυσικών/ζωικών αξιών, κατάφαση στις πνευματικές/μεταφυσικές αξίες, προτεραιότητα του θείου απέναντι στο ανθρώπινο. Οι παραπάνω τόποι –ή μάλλον το σύστημα τόπων– όπως παρουσιάζονται στο *Πένθος θανάτου*..., συγκροτούν μια τακτοποιημένη, συμπαγή εικόνα του κόσμου, στην οποία προσαρμόζονται τα γούστα των ακροατών/ αναγνωστών. Ο κόσμος αυτός, αν και όχι πλήρης, είναι τόσο οικείος, φυσιολογικός και αξιόπιστος, ώστε το κοινό αισθάνεται σαν να βρίσκεται στο σπίτι του. Φτιάχνει, έτσι, για την περιγραφή και την αξιολόγηση της πραγματικότητας μια λιγότερο ή

4. Βλ. Ερ. Γ. Καψωμένος, «Από τη βυζαντινή στη νεοελληνική πολιτισμική φάση», στο *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, όπ. (σημ. 2), σσ. 61-73.

περισσότερο οργανωμένη σειρά εικόνων στο μυαλό του, απομακρύνοντας ό,τι αντιμάχεται εκείνο που αναγνωρίζει ως οικείο, δηλαδή την κοινοτοπία, η οποία ακριβώς του δίνει ασφάλεια και του προκαλεί ικανοποίηση. Αυτό είναι, ακριβώς, το είδος της συμπεριφοράς που περιμένει ο ποιητής από το κοινό του και που προωθεί τον στόχο που θέτει.

Ασφαλώς, τα πρότυπα της ζωής και της ανθρώπινης φυσιογνωμίας που είχε επιβάλει η διδακτική ποιητική παράδοση του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, καθώς και οι διανοητικές παραστάσεις που είχε οικοδομήσει σταθερά και που διαδίδονταν με συνέπεια σαν βιολογικό γεγονός, είχαν ταιριάξει στην ανθρώπινη φύση. Πόσοι θα είχαν τη δύναμη να ξεφύγουν από την εξουσία που ασκούσε πάνω τους ο προφορικός και ο τυπωμένος λόγος, όχι της Βίβλου, αλλά των τρεχουσών εκδοχών της, όπως τις κατανοούσαν, τις ερμήνευαν και τις εφάρμοζαν; Οι κοινοί τόποι, φορτισμένοι με προτιμήσεις, φόβους, επιθυμίες και ελπίδες, ήταν τόσο δοκιμασμένοι και επιτυχημένοι στην αλληλουχία προθέσεων, πρακτικής και αποτελεσμάτων, ώστε κάθε πρόκληση εναντίον τους φαινόταν αδύνατη. Και όμως, η παρουσίαση του κόσμου με βάση τις παραδομένες κοινοτοπίες είναι μεροληπτική, όπως θα δείξει η ανάλυση του ποιήματος που αποτέλεσε την αφετηρία της έρευνάς μας.

Το *Πένθος θανάτου*…, που εξετάζουμε, γράφεται σε μια εποχή κατά την οποία η θρησκεία (και η θρησκευτικότητα) θεωρείται δημόσιο θέμα, και το θρησκευτικό συναίσθημα ενώνει την κοινωνία με τον σκοπό του σύμπαντος. Είναι φανερό ότι ο ποιητής γνωρίζει τι ακριβώς περιμένουν από αυτόν οι ακροατές/αναγνώστες του, γιατί στηρίζει όλα τα επιχειρήματά του πάνω στις Γραφές, με τον τρόπο όμως που τις διαβάζει ο ίδιος, και είναι πρόθυμος για καθοδήγηση. Ακούμε συχνά τη φωνή του ποιητή που απευθύνεται στον ακροατή/αναγνώστη για να υπενθυμίσει τη ματαιότητα της ζωής και να υποδείξει τον τρόπο σωτηρίας της ψυχής, να κατακρίνει όσους επιδιώκουν την απόκτηση υλικών αγαθών, να υποδείξει την ανάγκη της συνεχούς προετοιμασίας του ανθρώπου για τον θάνατο, να μεσιτεύσει στην Παναγία για την άφεση αμαρτιών των πιστών. Προσπαθεί να ερμηνεύσει την κοινωνική ζωή ως επιδίωξη του πόνου και αποφυγή της ηδονής. Γι' αυτή την ερμηνεία πρέπει, με κάποιο τρόπο, να λάβει υπόψη του τον απώτερο χρόνο, το μέλλον. Αλλάζοντας την προοπτική του χρόνου, ελπίζει να αλλάξει και την ηθική προοπτική. Έτσι, επικαλείται οποιονδήποτε αριθμό αιώνων, υπερπηδά τη χρονική αλληλουχία, καθώς κυριαρχείται από την ελπίδα, υπερβάλλει ή ελαχιστοποιεί τον απαιτούμενο χρόνο προκειμένου να συμπληρώσει τα διάφορα μέρη μιας διαδικασίας. Στη συναρμολόγηση των κοινών τόπων είναι υποχρεωμένος να οραματισθεί όχι μόνο περισσότερο χρόνο απ' όσο μπορεί να αισθανθεί, αλλά και περισσότερο χώρο απ' όσο

μπορεί να δει με τα μάτια του και πρέπει να περιγράψει και να κρίνει περισσότερους ανθρώπους, περισσότερες πράξεις, περισσότερα πράγματα από όσα μπορεί να μετρήσει ή να φανταστεί ζωντανά. Αναγκάζεται έτσι να συνοψίζει και να γενικεύει, να επιλέγει δείγματα και να τα αντιμετωπίζει ως αντιπροσωπευτικά. Πιστεύοντας ότι κάποιο πράγμα οφείλει να αληθεύει, μπορεί σχεδόν πάντα να βρίσκει ένα παράδειγμα όπου η αντίληψη αυτή αληθεύει, είτε κάποιον που πιστεύει ότι αυτή οφείλει να αληθεύει. Ο αληθινός χώρος, ο αληθινός χρόνος, οι αληθινοί αριθμοί, οι αληθινές συνδέσεις, τα αληθινά βάρη είναι χαμένα. Η προοπτική και το υπόβαθρο και οι διαστάσεις της δράσης είναι συνδεμένα και παγιωμένα στην κοινοτοπία.

Ταυτόχρονα παρατηρείται μια αύξηση στον όγκο της περιγραφής και στην εικονογραφημένη αφήγηση. Η εικόνα του οπλισμένου Χάρου που στέκεται πάνω από έναν τάφο γεμάτο με ανθρώπινους σκελετούς, στο τέλος του ποιήματος, έχει μεγάλη εξουσία πάνω στη φαντασία του αναγνώστη. Φαντάζει πέρα για πέρα αληθινή, σαν να έρχεται απευθείας στον αναγνώστη χωρίς ανθρώπινη παρέμβαση και αποτελεί, οπωσδήποτε, μια ξεκούραστη τροφή για το κοινό μυαλό. Η σκιώδης ιδέα γίνεται, έτσι, ζωντανή. Η ασαφής άποψη για τον χάρο παίρνει ζωντανό σχήμα.

Γενικά, όλα κορυφώνονται στη διαπλοκή ενός συστήματος με καθετί κακό και ενός άλλου συστήματος με καθετί καλό. Τότε φανερώνεται η αγάπη του ποιητή για το απόλυτο. Για τον Γιούστο Γλυκή, όμως, δεν υπάρχει τίποτε το παράλογο στο κείμενό του. Μόνο όταν θυμηθούμε την απόλυτη πεποίθησή του ότι περιγράφει την αληθινή ζωή, θα αρχίσουμε να κατανοούμε πόσο έχει επηρεάσει το κοινό του, το οποίο παίρνει ως γεγονός όχι αυτό που υπάρχει, αλλά αυτό που υποτίθεται ότι είναι το αληθινό. Το να συμπεριφέρεται, πάλι, το κοινό του όπως το κατευθύνει είναι σαν να υπηρετεί τους σκοπούς τους οποίους εκείνος επιδιώκει, είτε πρόκειται για το θέλημα του Θεού, είτε για τη σωτηρία του ατόμου σε έναν ωραίο παράδεισο. Οι κανόνες εφαρμόζονται εκεί όπου οι άνθρωποι τους εφαρμόζουν. Με τον ίδιο τρόπο, η μία και μοναδική τέχνη με την οποία ήταν εξοικειωμένοι οι άνθρωποι της εποχής, η διδακτική ποίηση, δωρίζεται εκεί όπου το δώρο γίνεται δεκτό· όχι μόνο στον αυτοκράτορα-προστάτη (πρβ. την περίπτωση των υστερομεσαιωνικών (Πτωχο)*προδρομικών* ποιημάτων), αλλά και στο ευρύ κοινό. Ένα δώρο[5] που τείνει να τους προστατεύσει από όλα τα απογοητευτικά αποτελέσματα της προσπάθειας να δουν τον κόσμο σταθερά και στο

5. Η θεώρηση της ποίησης ως δώρου, ως ανιδιοτελούς προσφοράς του ποιητή στο κοινό του απαντά και στην κατοπινή νεοελληνική ποίηση (πρβ., π.χ., το «Δώρο ασημένιο ποίημα» από τη συλλογή *Το Φωτόδεντρο και η δέκατη τέταρτη ομορφιά*, Αθήνα, «Ίκαρος», 1971, του Οδυσσέα Ελύτη).

σύνολό του, που κρατά μακριά τις εικόνες με τα συνακόλουθα αισθήματά τους, οι οποίες αποσπούν την προσοχή και προκαλούν αμφιβολία και δισταγμό. Μέσα στον γεμάτο σύγχυση και ταραχή υστερομεσαιωνικό κόσμο το πολύτιμο αυτό δώρο έρχεται να υπερασπιστεί τη θέση των ακροατών/αναγνωστών στην κοινωνία.

Ας αναπαυτεί, λοιπόν, σε τόπο χλοερό και δροσερό, μέσα στους κόλπους των προπατόρων του Αβραάμ και Ισαάκ, ο ποιητής-δωρητής, όπως ευχόταν ήδη στον σύντομο πρόλογό του ο επιμελητής της πρώτης έκδοσης του *Πένθους θανάτου*… Δημήτριος Ζήνος.[6]

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

AN ADDENDUM ON CODEX CONSTANTINOPOLITANUS METOCHION SANCTAE SEPULCHRI 462

Elsewhere we have dealt with the significance of Codex Constantinopolitanus Metochion Sanctae Sepulchri 462.[1] The manuscript contains a form of the *Chronicle of 1570* in two parts, first a history of the emperors of Rome and Constantinople, Byzantine and Ottoman, up to the accession of Sultan Murad III, then a history of the Patriarchs of Constantinople, also both og the Byzantine and Ottoman era, up to the accession of Jeremiah II. It also contains the *Nea Physiologia* of Damascenus Studites, on account of which the chronicle (which is without attribution), was also thought to be his work. The error was made by certain nineteenth-century scholars, and was not helped by the manuscript's modern-era binding, which reads: Δαμασκηνοῦ Ἄρτης φυσιολογία καὶ χρονολογικὸν σύντομον. One scholar in particular (as well as a plagiarizer of his of more recent times) paid special attention to the Ottoman sections of the second part of the chronicle, the history of the Patriarchs, which is similar to, yet shorter than the published *Patriarchal History* of Manuel Malaxos; it was as such thought to have acted as the source of Malaxos' larger work. Actually, the former is an abridgement of the latter, made by Malaxos himself, and indeed the whole of Cod. Metochion Sanctae Sepulchri 462 is written in Malaxos' hand and must date from soon after the completion of the original *Patriarchal History* (early March 1578). As for this

6. Βλ. Ζώρας, ό.π. (σημ. 1), Πρόλογος, στ. 9-12

1. «A non-existent Byzantine-style historian in a new encyclopaedia of Ottoman historians», *RÉB* 68 (2010) 209-217.

fuller version, it was published soon after it was written (1584), included in the famous *Turcograecia*; given the number of copies of this work surviving today in Eastern libraries, it is clear that it was read widely in the East during the later centuries of Ottoman rule.[2]

It now appears that the abridged version of the *Patriarchal History* as preserved in Codex Constantinopolitanus Metochion Sanctae Sepulchri 462 and associated with the name of Damascenus Studites, itself came close to being published. This is borne out by the content of a manuscript previously in the collection of the Mavrokordatos-Baltadzis Library (n. 5328) and now reposing at the Greek National Library, as number 3006.[3] It is in fact a modern-era exercise book of 35 folios, bearing watermarks indicating British manufacture and a year-date of 1872, and contains the form of the Patriarchal History exactly as present in the library of the Metochy of the Holy Sepulchre at Constantinople. The text covers fifty-six pages, of which most (up till page 49) is written by one hand, while another, which is very fine and clear, has completed the transcription (extending till page 56, leaving six remaining folios of the manuscript blank). In addition, the latter hand has added the title at the very beginning, namely: «Δαμασκηνοῦ τοῦ Στουδίτου Θεσσαλονικέως μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης. Κατάλογος τῶν Πατριαρχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ ἔτους 330 μ.Χ. μέχρι τοῦ ἔτους 1572». It has also made several syntactic «corrections» and «clarifications» of words and phrases, noted reign lengths for some of the very first Patriarchs, as well as accession year-dates for some of them in the Ottoman period. The text is a full copy of the Constantinopolitan Metochy manuscript other than for its final seven lines, which have been omitted because the original manuscript lacks the following folio that concludes this final entity of the original text.

It seems reasonable to assume that a copy of so late a date, reposing for some further decades in Constantinople before coming to Athens, and with signs of annotation, points to transcription having been made for the purposes of publication. Editing may have ceased on account of the near impossible problems with accuracy of the historical content, which any editor would have been faced with, especially as regards reign dates and terms. These are part of Malaxos' rather unscholarly work, and came nearer to being resolved some years later, at around the turn of the century.[4]

2. For example, in the National Library of Greece, much of whose collection of older books derives from private Eastern libraries, there are to be found no fewer than four copies of this work.

3. See, for basic reference, the Unpublished Catalogue of the Greek National Library, mss. 2981-3121, compiled by G. P. Kournoutos et al.

4. Namely in such works as: K. Papadopoulos-Kerameus, «Πατριαρχικοὶ Κατάλογοι 1453-1636», *BZ* 8 (1899) 392-401.

The identification of the scribes in question, by scholars better acquainted than myself with late nineteenth-century Patriarchal scholarship, would shed light on the precise circumstances of the evident publication endeavour. Whether the Great Church had a hand in it would be interesting to know. Doubtless, the fact that the *Turcograecia* had long been difficult of access, would have acted as one reason behind the interest in «Damascenus Studites». Here one may note that another work of the same type, though grander in design, was sought for printing in Constantinople in the middle of that century precisely on account of its having become a rarity. This was the *Ecclesiastical History* of Meletios of Athens (completed 1703, published 1783-4), which deals with the Church's trials throughout history, and not only in Ottoman times, and which effectively reproduces the *Patriarchal History* for what it covers.[5] Ironically, Malaxos' full *Patriarchal History* would have become readily available to Eastern readers in 1866 as part of the final volume (volume 162) of Migne's *Patrologia Graeca*, had not the ready-to-print manuscript been destroyed by fire just prior to publication.

Istanbul DEAN SAKEL

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ *ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ* ΤΟΥ ΜΑΡΙΝΟΥ ΤΖΑΝΕ ΜΠΟΥΝΙΑΛΗ

Του *Κρητικού πολέμου* του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, του εκτενούς αυτού έμμετρου ιστορικού έργου στο οποίο εξιστορείται ένας από τους τουρκοβενετικούς πολέμους, που τελείωσε το 1669 με την κατάληψη του Μεγάλου Κάστρου από τους Τούρκους, έχουμε τώρα την πολύ καλή έκδοση των Στ. Αλεξίου και Μ. Αποσκίτη.[1] Με αφορμή και την έκδοση αυτή θα

5. K. I. Dyovouniotis, «Μελετίου Ἀθηνῶν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 19 (1920) 79-103; see pp. 85-89

1. Στ. Αλεξίου – Μ. Αποσκίτη, *Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή του Ρεθυμναίου ο «Κρητικός Πόλεμος» (1645-1669)*, Αθήνα 1995. Το έργο πρωτοεκδόθηκε στη Βενετία το 1681 (για την πρώτη αυτή έκδοση βλ. Αλεξίου – Αποσκίτη, ό.π., σ. 19 κ.ε.). Άλλες εκδόσεις: Α. Ξηρουχάκης, *Ο Κρητικός πόλεμος, 1645-1669, ή συλλογή των ελληνικών ποιημάτων Ανθίμου Διακρούση, Μαρίνου Ζάνε*, Τεργέστη 1908· Α. Νενεδάκης, *Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής, Ο κρητικός πόλεμος (1645-1669)*, Αθήνα 1979.

Ο Μπουνιαλής, όπως αναφέρει, δεν έγραψε πολλά για τα πολεμικά γεγονότα των Χανιών που προηγήθηκαν, επειδή είχε ήδη γράψει γι' αυτά ο Ακάκιος – Άνθιμος Διακρούσης στο έργο του *Κρητικός πόλεμος*, το οποίο γνώριζε ο Μπουνιαλής (έχουν βρεθεί και αντιστοιχίες μεταξύ των δύο κειμένων), όπως γνώριζε και τον ίδιο προσωπικά (έζησαν και οι δύο την ίδια εποχή στη Βενετία) (βλ. Αλεξίου – Αποσκίτη, ό.π., σ. 96 κ.ε.), αλλά προφανώς και άλλα έργα του Διακρούση, π.χ. ένα προγενέστερο βιβλίο του Διακρούση, το οποίο εκδόθηκε στη Βενετία το

ήθελα να κάνω ορισμένες παρατηρήσεις σε κάποια χωρία του έργου.[2]

(1) στ. 143^{23} - 144^{1-4}:

> *Κουμέρκι σε κακόγλωσσους έχουσι να φανούσι* [υποκ. *οι στίχοι μου*]:
> *σα δούσι το γομάρι μου, τί θέλουσι να πούσι ;*
> *Πως δεν ετύχαινε ποτέ νους οπού δε σπουδάξει*
> *γράμματα, να'χει αυθάδεια, τέτοιας λογής να πράξει.*
> *Γιαύτος τους στίχους τσ' άμετρους εβάλθηκα να βάλω*
> *σε πρόσωπον ευγενικό κι αξιότατο, μεγάλο*

Το απόσπασμα προέρχεται από την Αφιέρωση του Μπουνιαλή στο Μάρκο Καγιάννη, που προτάσσεται στον *Κρητικό πόλεμο*.[3] Στο στ. 144^{1} η λ. *νους* είναι γραμμένη *νοῦς* (με την παραδοσιακή ορθογραφία) τόσο στην έκδοση του 1681 όσο και στις νεότερες εκδόσεις, Ξηρουχάκη, Νενεδάκη, Αλεξίου – Αποσκίτη. Εδώ όμως δεν πρόκειται, όπως φαίνεται από το νόημα του χωρίου, για το ουσιαστικό *νους* (ο), αλλά για τη γενική *'νοῦς* του αριθμητικού *είς* (= ένας, κάποιος),[4] συχνού σε κρητικά και σε άλλα κείμενα της εποχής. Η γενική του *είς* απαντά με τους τύπους *ενούς* στη *Βοσκοπούλα* 220 και *'νούς* στα κείμενα *Πανώρια* Α΄ 244, *Κατζούρμπος* Α΄ 230, *Ερωτόκριτος* Α΄ 964 κ.ά.[5] Το νόημα επομένως των στ. 143^{21} και 144^{1-2} είναι «… θα πουν πως δεν ταίριαζε (δεν έπρεπε) *σε κάποιον* που δεν έχει σπουδάσει γράμματα να έχει τέτοιου είδους αυθάδεια …» (τυπική και επιτηδευμένη ταπεινοφροσύνη του Μπουνιαλή όσον αφορά τις συγγραφικές του ικανότητες, κάτι που το συναντούμε και σε παρόμοια κείμενα άλλων συγγραφέων της εποχής, π.χ. Γ. Χορτάτση, *Ερωφίλη* Αφιέρωση στον Ιωάννη Μούρμουρη). Βέβαια θα πρέπει εδώ να γραφεί *'νούς*.[6]

1665 με τίτλο *Εκλογαί, ήγουν βιβλιάριον περιέχον Τους οίκους της Παναγίας* … Ομοιότητα παρατηρείται μεταξύ των στ. 145^{5} και 398^{26-27} του Κρητικού πολέμου του Μπουνιαλή (ο στ. 1455 από την Αφιέρωση στον Μάρκο Καγιάννη, που προτάσσεται στο έργο) και, αντίστοιχα, των στ. 51 και 11-13 της Αφιέρωσης στον Νικόλαο Αναστάση, καταγόμενο από την Μονεμβασία και εξέχον μέλος της ελληνικής αδελφότητας της Βενετίας, που προτάσσεται στο βιβλίο *Εκλογαί* του Διακρούση, που αναφέρθηκε. Κ. Πηδώνια, «Ένα κείμενο του Άνθιμου Διακρούση και ο Νικόλαος Αναστάσης», *Ελληνικά* 28 (1975) 371-372.

2. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν προέρχονται από την έκδοση Αλεξίου – Αποσκίτη.

3. Αλεξίου – Αποσκίτη, ό.π., σσ. 25-26 και 129-130.

4. Ε. Κριαρά, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας 1100-1669*, τ. Α΄-ΙΗ΄, Θεσσαλονίκη 1969-2012, λ. *είς* 7.

5. Κριαρά, *Λεξικό*, λ. *είς*.

6. Κριαρά, *Λεξικό*, λ. *είς*. Πρβ. και Α. Τσοπανάκη, *Κρητολογία* 8 (1979) 61.

(2) στ. 195[13-16]:

Κλάψε και δάρσου, Ρέθεμνος, στην παραπόνεσή σου,
πατρίδα, πως τα τέκνα σου μισεύγου να σ' αφήσου.
Πρόβατα, βόες, κλαίτε μας, κ τ ή ν η, θεριά του δάσου,
και λυπηθείτε με, πουλιά και ψάρια της θαλάσσου !

Στο στ. 195[15] η λ. *κτήνη* οφείλεται σε διόρθωση των εκδοτών Στ. Αλεξίου και Μ. Αποσκίτη.[7] Στο σημείο αυτό η έκδοση του 1681 έχει *κηόνη*, γραφή που προβληματίσε και τους άλλους εκδότες, τον Α. Ξηρουχάκη, ο οποίος το διόρθωσε σε *όνοι*, και τον Α. Νενεδάκη, ο οποίος το διόρθωσε σε *όρνη* (= *όρνια*).[8] Πιστεύω όμως ότι δεν πρέπει να γίνει διόρθωση, αλλά να διατηρηθεί η γραφή της πρώτης έκδοσης (με προσαρμογή μόνο της ορθογραφίας). Εδώ πρέπει να πρόκειται για τον τύπο *κιόνη* (ή πληθ.) του ουσιαστικού *γκιόνης* (ο)· είναι το γνωστό νυχτοπούλι που ανήκει στην ίδια οικογένεια με την κουκουβάγια και είναι γνωστό για το θεωρούμενο ως θρηνητικό κελάιδημά του.[9] Η λέξη αυτή εντάσσεται θαυμάσια στο όλο νόημα του κειμένου, αφού άλλωστε πρόκειται εδώ για *Θρήνο των Ρεθεμνιώτων*, όπως τιτλοφορεί ο Μπουνιαλής το τμήμα αυτό του έργου (μετά την άλωση της πόλης από τους Τούρκους). Πρόσθετα θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι υπάρχει έτσι αντιστοιχία και με τον επόμενο στίχο, όπου γίνεται επίσης αποστροφή σε πουλιά (και ψάρια) για να συμμετάσχουν στο θρήνο. Βέβαια η λ. *γκιόνης* δεν μαρτυρείται στην Κρήτη,[10] αν και μαρτυρείται σήμερα σε πολλά άλλα μέρη.[11] Ο τύπος *κιόνης* σήμερα μαρτυρείται μόνο στην Πελοπόννησο.[12]

Ο Μπουνιαλής προφανώς δεν γνώριζε τη λέξη *γκιόνης* ή *κιόνης* από το κρητικό ιδίωμα, αλλά θα την άκουσε στην Κέρκυρα[13] ή στη Βενετία, όπου είναι γνωστό ότι έζησε για μεγάλο χρονικό διάστημα.[14] Μπορεί να άκουσε

7. Βλ. Αλεξίου – Αποσκίτη, ό.π., σ. 527 (αναφέρεται ότι στον στ. 55217 *κτήνη κι όλα τα 'ρπετά*).

8. Για τις διορθώσεις αυτές βλ. Αλεξίου – Αποσκίτη, ό.π., σ. 527 και εκδόσεις.

9. *Ιστορικόν λεξικόν της νέας ελληνικής*, τ. Α΄- Ε΄, Αθήνα 1933 – 1989, λ. *γκιόνης* (και ως κύριο όνομα σε έγγραφο του 17ου αι.). Πρβ. τους στίχους του γνωστού ποιήματος του Ιωάννη Πολέμη «Το παλιό βιολί»:

Ώς κι ο γκιόνης, τ' άχαρο, το δειλό πουλί
με λαχτάρα απόκρυφη τα φτερά τινάζει·
και σωπαίνει ακούοντας το παλιό βιολί,
για να μάθει ο δύστυχος πώς ν' αναστενάζει.

10. *ΙΛ*, ό.π. Στο Κριαρά, Λεξικό δεν υπάρχει η λέξη.

11. *ΙΛ*, ό.π.

12. *ΙΛ*, ό.π.

13. Στο *ΙΛ*, ό.π., αναφέρεται ότι στην Κέρκυρα λέγεται μόνο ο τύπος *γκιόνης*.

14. Για την παραμονή του Μπουνιαλή στην Κέρκυρα (1646-1654) και κατόπιν στη Βενε-

τη λέξη και μάλιστα τον τύπο *κιόνης* στη Βενετία από Πελοποννήσιους.[15]

(3) στ. 257[5-6]:

Κι οι Τούρκοι παίξαν πίφερες και να λαλούν ταμπούκια,
και να σαλαβατίζουνε σα νηστικά κουλούκια
Η γραφή *νηστικά* του στ. 257[6] οφείλεται σε διόρθωση του

Ν. Τωμαδάκη, την οποία αποδέχτηκε και ο Στ. Αλεξίου,[16] ενώ όλες οι προηγούμενες εκδόσεις έχουν *νυκτικά*.[17] Νομίζω ότι πρέπει να διατηρήσουμε τη γραφή *νυκτικά*, αφού συνήθως τα σκυλιά (*κουλούκια*) γαβγίζουν ή ουρλιάζουν τη νύχτα με παρόμοιο τρόπο που οι Τούρκοι *σαλαβατίζουνε* (= προσεύχονται μεγαλόφωνα),[18] όπως το συνηθίζουν, και σε νυχτερινές προσευχές. Πρβ. το ουσιαστικό *νυκτικόραξ* και *νυκτοκόραξ*.[19]

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ΚΟΜΝΗΝΗ Δ. ΠΗΔΩΝΙΑ

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ.
ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Τὸ ἔτος 1837 ἐξεδόθη στὸ Ναύπλιο ὁ «Κατάλογος Ἱστορικὸς τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς Πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ὑπὸ τοῦ Ἀρχιδιακόνου Ζαχαρία Μαθᾶ Ἀνδρίου». Τὸ ἔργο χρονογραφεῖ τοὺς 238 ἐπισκόπους καὶ πατριάρχες τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ καθίδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς ἕδρας τὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ μέχρι καὶ τὶς μέρες τοῦ συγγραφέα.

τία βλ. Αλεξίου, ό.π., σσ. 87 κ.ε., 95-96. Η γλώσσα του *Κρητικού Πολέμου* του Ρεθυμνιώτη Μπουνιαλή μπορεί να βασίζεται γενικά στο κρητικό ιδίωμα, αλλά είναι ανάμικτη και με στοιχεία λόγια, κοινά νεοελληνικά ή ξένα, όπως παρατηρεί ο Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 101.

15. Για την παρουσία τον 17ο αιώνα στην Βενετία Πελοποννησίων, μελών της εκεί ελληνικής αδελφότητας, βλ. Ι. Βελούδης, *Ελλήνων Ορθοδόξων Αποικία εν Βενετίᾳ. Ιστορικόν Υπόμνημα*, [2]Βενετία 1893, σ. 18. Πρβ. σημ. 1.

16. Βλ. Αλεξίου, ό.π., σ. 529.

17. Βλ. σημ. 16.

18. Για τη σημασία του ρήματος βλ. Αλεξίου, ό.π., σ. 607.

19. Κριαρά, *Λεξικό*, λ. *νυκτικόραξ*, όπου και το παράθεμα από τον *Φυσιολόγο: ο δέ γαρ νυκτοκόρακας πάντα την νύκταν κράζει.*

Στὸν Πρόλογο ὁ τελευταῖος ἐξηγεῖ τοὺς λόγους ποὺ τὸν ὤθησαν στὴ συγγραφὴ τοῦ *Καταλόγου*. Ἕνας εἶναι ἡ ἐλλιπὴς φύση τῶν ὑπαρχόντων σχετικῶν Καταλόγων (κατονομάζονται ἐκεῖνοι τῶν Νικηφόρου, Φιλίππου καὶ Γεωργίου τοῦ Κυπρίου), οἱ ὁποῖοι παρέμειναν ἔκτοτε ἀσυμπλήρωτοι. Ἄλλοι λόγοι εἶναι ἡ ἀνάγκη σχετικοῦ ἐγχειριδίδου γιὰ τὸν ἁπλό ἱερέα, καθὼς καὶ ἡ ἀπόδειξη στοὺς ἐνδειαφερομένους ὅτι ἡ Ἐκκλησία παρέμεινε ἀήττητη παρὰ τοὺς πολλαπλοὺς διωγμοὺς ποὺ ὑπέστη. Δύο φορὲς στὸν Πρόλογο ὁ συγγραφέας τονίζει ὅτι καταπιάστηκε μὲ αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα ὥστε ἄλλοι, καταληλότεροι ἀπὸ αὐτόν, νὰ παρακινηθοῦν στὸ μέλλον νὰ καταρτίσουν πληρέστερο ἀνάλογο ἔργο.

Ὁ *Κατάλογος* ἐπανεξεδόθη γιὰ δεύτερη καὶ τελευταῖα φορὰ τὸ 1884, στὴν Ἀθήνα τώρα, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συγγραφέα καὶ σὲ μορφὴ ἀρκετὰ τροποποιημένη, ὄχι μόνο τὸ περιεχόμενο ἀλλὰ καὶ τὴ γλώσσα, συμπληρωμένος γιὰ νὰ καλύψει τοὺς ἐν τῷ μεταξὺ διατελέσαντες πατριάρχες. Μεταξὺ ἄλλων, ὁ Πρόλογος τῆς πρώτης ἔκδοσης ἔχει ἀφαιρεθεῖ καὶ στὴ θέση του ἔχει παρατεθεῖ βιογραφία τοῦ συγγραφέα, γραμμένη ἀπὸ τὸν κληρονόμο του, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ ἔργου, καὶ προτιμᾶ νὰ σημειώσει τὰ στοιχεῖα του μόνο ὡς Π.Ν.

Ἡ βιογραφία αὐτὴ τοῦ Ζαχαρία Μαθᾶ λέει τέσσερα πράγματα σχετικὰ μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου. Πρῶτον, ὅτι ἡ ἰδέα γιὰ τὴ συγγραφή του καθὼς καὶ ἡ περισυλλογὴ τῶν πληροφοριῶν πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπό ἐγιναν στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὁ Μαθὰς μετέβη τὸ 1831. Δεύτερον, ὅτι τὸ ἔργο ἐγράφη μὲ ἐνθάρρυνση τοῦ τότε πατριάρχη Κωνσταντίου Α΄ (1830-1834), ὁ ὁποῖος ἐπέτρεψε στὸν Μαθὰ ἀνεμπόδιστη χρήση τῆς πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπό. Τρίτον, ὅτι στὸ Ναύπλιο, ὅπου εἶχε μεταβεῖ στὶς ἀρχὲς τοὺ 1833, ὁ Μαθὰς ἐξέδωσε τὸν *Κατάλογο* «τῇ ἐπιδοκιμασίᾳ καὶ συνδρομῇ τῶν μεγάλων διδασκάλων Κωνσταντίνου Οἰκονόμου καὶ Θεόκλητου Φαρμακίδου». Τέταρτον, ὅτι στὴ Θήρα, ὅπου ἀρχιεράτευσε ἀπὸ τὸ 1860 μέχρι τὸν θάνατό του τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1877, ὁ Μαθὰς «ἐβελτίωσε δὲ καὶ ἐπηύξησε εἰς διπλοῦν» τὸν *Κατάλογο* μὲ σκοπὸ τὴν ἐπνέκδοσή του. Χωρὶς νὰ προφθάσει ὅμως νὰ ὁλοκληρώσει τὸν σκοπό του· αὐτὸν τὸν πραγματοποιήσε ὁ κληρονόμος.

Τὸ ἔργο, ἀξίζει νὰ σημειώσουμε, ποτὲ δὲν μελετήθηκε ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε. Μνημονεύεται πάντως, λόγῳ τῆς σημασίας του, στὶς ἐγκυκλοπαίδειες. Στὸ λῆμμμα της γιὰ τὸν Ζαχαρία Μαθά, γραμμένο ἀπὸ τὸν Ἰω. Κ. Κωνσταντινίδη, *Ἡ Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* ἐπαναλαμβάνει ὅσα λέει ὁ Πρόλογος τῆς δεύτερης ἔκδοσης.[1] Ἡ *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, στὸ λῆμμμα της γιὰ τὸν Μαθά, γραμμένο ἀπὸ τὸν Δ. Π. Πασχάλη, λέει

1. *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 5, σσ. 1204-1205.

γι᾽ αυτόν ὅτι «ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπεδόθη εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ δὶς ἐκδοθέντος σπουδαίου ἔργου "*Κατάλογος … Ἐκκλησίας*" … παροτρυνθεὶς εἰς τοῦτο ὑπὸ τοῦ τότε πατριάρχου Κωνσταντίου Α΄ τοῦ ἀπὸ Σιναίου, καθὼς καὶ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, ἐξ οὗ καί τινες ἰσχυρίζονται ὅτι τὸ ἔργον ἐξεδόθη μὲν ἐπ᾽ ὀνόματι τοῦ Μαθᾶ, συνεγράφη ὅμως πράγματι κατά μέγα μέρος ὑπὸ τοῦ Οἰκονόμου».[2] Στὴ *Μεγάλη Γενικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Ὑδρία*, στὸ λῆμμμα της γιὰ τὸν Μαθά, γραμμένο ἀπὸ τὸν Σ. Σπανάκη, μνημονεύεται ὁ *Κατάλογος* πράγματι ὡς ἔργο τοῦ Μαθᾶ.[3]

Ὁ *Κατάλογος* μνημονεύεται στὶς ἴδιες ἐγκυκλοπαίδειες καὶ στὰ λήμματά τους γιὰ τὸν Κωνσταντίνο Οἰκονόμου. Ἡ *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* (σὲ λῆμμα γραμμένο ἀπὸ τὸν Νικ. Ε. Τζιράκη) τὸν συμπεριλαμβάνει στὰ ὑπὸ ἀρίθμηση ἔργα τοῦ Οἰκονόμου.[4] Ἡ *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* (λῆμμα Δ. Σ. Μπαλάνου) λέει γιὰ τὸν *Ἱστορικὸ Κατάλογο* ὅτι: «Τὸ ἔργον τοῦτο, ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Ζαχαρία Ν. Μαθᾶ, ἐπισκόπου Θήρας, συνέταξε κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἀνεθεώρησεν ὁ Οἰκονόμος, οὕτινος δέον κυρίως θεωρηθῇ "πόνημα"».[5] Στὴ *Μεγάλη Γενικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Ὑδρία* (λῆμμα Γ. Π. Κουρνούτου) δὲν ἀναφέρεται ὁ *Κατάλογος*.[6] Πάντως τὸ λῆμμα αὐτὸ δίνει ὡς μοναδικὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα γιὰ τὸν Οἰκονόμο τὴ *Νεοελληνικὴ Φιλολογία* τοῦ Κωνσταντίνου Σάθα, ὁ ὁποῖος, ὅπως καὶ θὰ δοῦμε, ἀπαριθμεῖ τὸν *Κατάλογο* μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Οἰκονόμου.

Ἀσφαλῶς δὲν ὑπάρχει καμία ἔνδειξη, εἴτε μαρτυρία προσώπου εἴτε ἐσωτερική, μὲ βάση τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου, ὅτι ὁ *Κατάλογος* δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Μαθᾶ καὶ εἶναι τοῦ Οἰκονόμου. Ἡ στενὴ σχέση τῶν δύο ἀνδρῶν, τῶν «πατριαρχικῶν» τῆς νεοσυσταθείσας Ἑλλαδικῆς ἐκκλησίας, εἶναι βεβαίως γνωστή. Θὰ πρέπει πάντως κατ᾽ ἀρχὰς νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ μόνη περίοδος ἐπαφῆς μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν, ποὺ μᾶς ἀφορᾶ, ἦταν στὸ Ναύπλιο λίγα χρόνια πρὶν τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου. Ἐπίσης, ἡ μελέτη ὅλου τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Οἰκονόμου, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται ἀπὸ διάθεση διαλεκτικὴ καὶ πολεμική, δείχνει ἀπόλυτη διάσταση ἀπὸ ταὸν σχολαστικὸ καὶ κατὰ κάποια ἔννοια παρωχημένο ὡς πρὸς τὸ εἶδος *Κατάλογο*. Παρὰ ταῦτα, πρέπει νὰ τονισθεῖ ἡ ἀπόλυτη ἰδεολογικὴ τάυτιση τῶν δύο ἀνδρῶν. Ὁ *Κατάλογος* ἐξαίρει τὸ Πατριαρχεῖο ἱστορικά, στὰ χρόνια ἀκριβῶς τῆς δοκιμασίας του ἀπὸ τοὺς νεωτεριστὲς τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, ὅπου καὶ ἐκδίδεται. Γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ γράφει καὶ ὁ Οἰκονόμος, τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, σὲ ἔργα ἄλλης ὑφῆς δημοσιευμένα στὸ Ναύπλιο· ἐλέγχει τὸ

2. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 16, σ. 465.
3. *Μεγάλη Γενικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Ὑδρία*, τ. 25, σ. 370.
4. *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια,* τ. 9, σσ. 681-685.
5. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 18, σσ. 759-761.
6. *Μεγάλη Γενικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Ὑδρία*, τ. 41, σ. 396.

ἐγκαθιδρυθὲν ἐκκλησιαστικὸ καθεστὼς στὴν Ἑλλάδα (τὶς ἀποφάσεις τῆς Ἀντιβασιλείας, τὴ διάλυση τῶν μοναστηριῶν) καὶ ὑπερασπίζεται τὰ δίκαια τοῦ Πατριαρχείου, ἐξαίροντας τὸ κύρος καὶ τὴ σημασία του.[7]

Γεγονὸς πάντως παραμένει ὅτι ὁ Οἰκονόμος δὲν ἔγραψε τὸν *Κατάλογο* καὶ ὁ Χατζηκακίδης, στὴ γνωστὴ ὁλοκληρωμένη προσέγγισή του γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Οἰκονόμου, δικαίως δὲν ἀναφέρεται διόλου σ' αὐτό.[8] Τὸ ἐρώτημα ἑπομένως ποὺ χρήζει ἀπαντήσης εἶναι τὸ ποὺ ὀφείλεται σύγχυση καὶ ἡ ἐσφαλμένη ἀπόδοση.

Ἀναφερθήκαμε στὴ *Νεοελληνικὴ Φιλολογία* τοῦ Σάθα, ἔργο βραβευμένο τότε γιὰ τὴν πρωτοτυπία καὶ τὴν πληρότητά του, τὸ ὁποῖο μάλιστα φέρει τὸν δευτερεύοντα, κατατοπιστικὸ τίτλο *Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων. Ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*. Ἐδῶ, στὸ λῆμμα γιὰ τὸν Κωνσταντίνο Οἰκονόμο, βρίσκουμε τὸν *Κατάλογο* νὰ ἀπαριθμεῖται ὡς ἔργο του καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἀκόλουθη δήλωση: «Τοῦτο εἰ καὶ φέρον τὸ ὄνομα τοῦ Ζ. Μαθᾶ, εἶνε σύγγραμα τοῦ Οἰκονόμου».[9] Αὐτὰ στὴ *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*· τέσσερα ὅμως χρόνια ἀργότερα ὁ Σάθας ἐκδίδει τὸν τρίτο τόμο τῆς *Μεσαιωνικῆς Βιβλιοθήκης* ὅπου στὸν Πρόλογο, σκιαγραφώντας τὴν πατριαρχικὴ χρονογραφικὴ παράδοση, γράφει τὰ ἀκόλουθα:

«δίαν δ' ἐπιστημονικὴν μονογραφίαν τῶν ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ ἀποστόλου μέχρι τοῦ ἔτους 1834 προστάντων τοῦ οἰκομενικοῦ θρόνου ἐξέδοτο ὁ νῦν ἀρχιεπίσκοπος Θήρας Ζαχαρίας Μαθάς. Δυστυχῶς ὅμως τὸ ὑπὸ πολλὰς ἀπόψεις καλὸν τοῦτο ἐγχειρίδιον, ἕνεκα τῶν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γενομένων ἐρευνῶν, παριστᾷ νῦν τοιάυτας χρονολογικὰς ἀνωμαλίας, ὥστε εὐχῆς ἔργον ἤθελεν εἶσθαι, ἐάν τις τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πολυμαθῶν κληρικῶν ἀνετύπου ἐπεξεργαζόμενος τοῦτο, ἵνα παύσωσι πλέον μυκτηρίζοντες τὴν Ἐκκλησίαν ἐπὶ ἀγνοίᾳ τῶν κατ' αὐτὴν οἱ πολλοὶ καὶ διάφοροι αὐτῆς πολέμιοι. Καὶ αἱ μὲν χρονολογίαι τῶν πρὸ τῆς Ἁλώσεως πατριαρχευσάντων, ἡμαρτημέναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, δὲν παρουσιάζουσι τὴν σχεδὸν ἀπελπιστικὴν σύγχυσιν τῶν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης μέχρι τέλους τῆς ΙΖ΄ ἑκατονταετηρίδος ἀναβάντων ἐπὶ τὸν οἰκομενικὸ θρόνο· διότι κατὰ τὴν μακρὰν ταύτην ἐποχὴν οὐδεμίαν σχεδ[ον χρονολογίαν, ἐγὼ τοὐλάχιστον, εὑρίσκω ἀληθῆ».[10]

---

7. *Περὶ τῶν τριῶν ἱερατικῶν τῆς Ἐκκλησίας βαθμῶν· ἐπιστολιμαία διατριβή, ἐν ᾗ καὶ πεὶ τῆς γνησιότητος τῶν Ἀποστολικῶν Κανόνων*, Ναύπλιον 1835· *Σημειώσεις εἰς τὸ περὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Γαλλικὸν Ὑπόμνημα*, Ναύπλιον 1837.

8. Δημ. Θ. Χατζηκακίδης, *Τὰ κατὰ Οἰκονόμου· βίος - ἔργα – πολιτεία τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου*, τσαριτσάνη 1994 (ἀνατύπωση μὲ ἐπιμ. Γιάννη Ἀδάμου).

9. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθῆναι 1868 (ἐπανέκδ. Ἀθῆναι, χ.χ.ἔ), σσ. 731-736.

10. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 3, Βενετία 1872 (ἐπανέκδ. Ἀθῆναι, 1972), σσ.

Ὅπως βλέπουμε, τὸ ἔργο φαίνεται νὰ εἶχε τὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὸ ἐπιδιωκόμενο, ἔγινε ὅπλο χλευασμοῦ κατὰ τοῦ Πατριαρχείου καὶ αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ὁδήγησαν τὸν Μαθὰ νὰ ἀναθεωρήσει τὸν *Κατάλογο* (στὴν ὁποῖα ἀναθεώρηση, ὅμως, δὲν ἔκανε καμία διόρθωση τοῦ τύπου ποὺ σημείωνε ὁ Σάθας). Σημαντικότερο πάντως γιὰ ἐμᾶς εἶναι ὅτι δὲν ἔχουμε καμία ἀπολύτως νύξη πιὰ ἀπὸ τὸν Σάθα πὼς τὸ ἔργο δὲν εἶναι τοῦ Μαθᾶ.

Ποῦ ὀφειλόταν, λοιπόν, ἡ ἀρχική, λανθασμένη ἀπόδοση τοῦ Σάθα;

Τὴν ἀπάντηση τὴ βρίσκουμε λακωνικὰ δοσμένη σὲ χειρόγραφη σημείωση ἑνὸς ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ φύλλα ἀντιτύπου τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ *Καταλόγου* ποὺ ἐναπόκειται σήμερα στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (ἀρ. Τα 1753). Λέγονται ἐκεῖ τὰ ἀκόλουθα:

«Ὁ Σιβίνης (*Ὑπόμνημα αὐτοσχέδιον περὶ τοῦ αἰδεσιμοτάτου πρεσβυτέρου καὶ οἰκονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, σ. 37) λέγει ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦτο εἶναι ἔργον τοῦ Οἰκονόμου, παραπέμπων εἰς Σκαρλάτον Βυζάντιον, ὅστις ὅμως ἀναφέρει τὴν ἔκδοσιν τοῦ *Καταλόγου* τούτου, ὡς διορθωθείσαν ὑπὸ τοῦ Οἰκονόμου. (Κωνσταντινούπολις Βυζαντίου Α, 570)».

Τὸ ἔργο τοῦ Σιβίνη ἦταν τὸ πρῶτο μελέτημα γιὰ τὸν Οἰκονόμο, ἐκδεδομένο ἀκριβῶς τὸ ἔτος θανάτου τοῦ τελευταίου, καὶ ἀσφαλῶς μνημονεύεται στὴ βιβλιογραφία γι' αὐτόν.[11] Ἡ διασταύρωση τῆς πληροφορίας μὲ τὸν ἴδιο τὸν Βυζάντιο, πράγμα ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε ἡ ὑγιής ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, δὲν ἔγινε ἀπὸ τοὺς μελετητές.[12] Ἄξιο ἐπίσης σχολιασμοῦ εἶναι ὅτι οὔτε καὶ παρατηρήθηκε καὶ ἡ σιωπηρὴ διόρθωση ἀπὸ τὸν Σάθα τοῦ δικοῦ του ἀβλεπτήματος, ποὺ θὰ πρέπει ἀφαλῶς νὰ εἶχε ὡς πηγὴ τὸν Σιβίνη.

Αὐτὰ λοιπὸν γιὰ τὸ θέμα τῆς προσγραφῆς. Ἔχοντας ὅμως παραθέσει ἐδῶ τὴ δριμεία κριτικὴ τοῦ Σάθα γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἔργου, ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ δίναμε καὶ τὴν ἄκρως ἀντίθετη θέση τὴν ὁποία διατυπώνει ὁ ἐπιμελητὴς τῆς δευτέρας ἐκδόσεως:

Τὸ νῦν δὲ ἐκδιδόμενον ὑπὸ τοῦ κληρονόμου του σύγγραμμα ἐπαξίως θεωρεῖται ἀξιόλογον ἀπόκτημα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Φιλολογίας, τοσοῦτον ἐνδεοῦς παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι σπουδαίων συγγραμμάτων, διά τε τὴν πρωτοτυπίαν αὐτοῦ, τὸ ἀμερόληπτον, τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν, τὴν

κδ΄-κε΄. Ὁ Σάθας, μάλιστα, συνεχίζει τὸ σχετικὸ παράθεμα (σσ. κε΄-κζ΄) ἀπαριθμώντας τὰ λάθη τὰ ὁποῖα ἐλέγχει ἐπὶ τῇ βάσει δυσεύρετων, δυτικῶν κυρίως πηγῶν.

11. Κ. Σιβίνης, *Ὑπόμνημα αὐτοσχέδιον περὶ τοῦ αἰδεσιμοτάτου πρεσβυτέρου καὶ οἰκονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, Τεργέστη 1857, σ. 37 σημ. 1: «Πόνος τοῦ ἀοιδίμου Διδασκάλου εἶναι καὶ ὁ *Ἱστορικὸς Κατάλογος τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς Πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*· ἐν Ναπλίῳ. ἴδε Σκαρλάτον τὸν Βυζάντιον ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς Κωνσταντινουπόλεως».

12. Σκαρλάτος Δ. ὁ Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις* …, τ. Α΄, Ἀθῆναι 1851, σ. 570 σημ. 2: «Καί τοι ἀντιγραφεῖσαν ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Κ. Οἰκονόμου διορθωθείσης ἐκδόσεως τοῦ τῶν Πατριαρχῶν Καταλόγου τοῦ Μαθᾶ».

γλαφυρότητα τῆς γλώσσης, καὶ τὰς ποικίλας ἐν αὐτῷ πληροφορίας περὶ θέματος, ὅπρε μέχρι τοῦδε οὐδεὶς ἄλλος λεπτομερέστερον αὐτοῦ ἐπραγματεύθη.

Κατὰ πόσον οἱ ἰσχυρισμοὶ αὐτοὶ εἶναι βάσιμοι, θὰ τὸ ἐλέγξουμε σὲ ἄλλη εὐκαιρία.

Κωνσταντινούπολη DEAN SAKEL

ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΦΑΛΤΑΪΤΣ ΣΤΗ ΣΚΥΡΟ

Στη Χώρα (Σκύρο) της νήσου Σκύρου, ψηλά, στο ΒΑ άκρο της μικρής πόλης και δίπλα στο Αρχαιολογικό Μουσείο, βρίσκεται το Μουσείο Μάνου και Αναστασίας Φαλτάιτς.[1] Είναι ένα ιδιωτικό μουσείο, που ιδρύθηκε στα 1964 από τον Μάνο Φαλτάιτς, απόγονο της γνωστής σκυριανής οικογένειας Φαλτάιτς, γιο του γνωστού συγγραφέα και δημοσιογράφου Κωνσταντίνου Φαλτάιτς (1891-1944). Το Μουσείο στεγάζεται στο αρχοντικό των Φαλτάιτς, του οποίου όλα τα δωμάτια είναι κατάμεστα από τα εκθέματα του Μουσείου: αντικείμενα του σκυριανού λαϊκού πολιτισμού, «δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα από τον 16ο αιώνα, που αφορούν την ιστορία της Σκύρου», «έγγραφα της Δημοκρατίας Σκύρου», «προξενικά έγγραφα», τα δημοσιεύματα και την προσωπική βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Φαλτάιτς, γλυπτά, κυρίως προπλάσματα, της οικογένειας γλυπτών Γεωργαντή, ζωγραφικούς πίνακες του Μάνου Φαλτάιτς, παλιές ελληνικές εκδόσεις και ξένες εκδόσεις αρχαίων ελλήνων συγγραφέων κ.ά.

Κατά την προ ολίγων ετών επίσκεψή μου στο Μουσείο (23.7.2008) παρατήρησα σε μία από τις αίθουσές του, στο κάτω μέρος μιας βιτρίνας με υφαντά, οχτώ (8) ελληνικά χειρόγραφα, ανοιχτά. Πήρα την άδεια και φωτογράφησα τα χειρόγραφα αυτά, όπως ήταν ανοιχτά μέσα στις βιτρίνες, όντας σχεδόν βέβαιος ότι δεν είναι γνωστά στη βιβλιογραφία, πράγμα που επιβεβαιώθηκε, όταν μπόρεσα να έχω πρόσβαση στη σχετική βιβλιογραφία.[2]

Εκτός από τα χειρόγραφα αυτά, σε έναν τοίχο, αριστερά της προθήκης, βρίσκονται κορνιζαρισμένα και δύο σπαράγματα χειρογράφων. Στις προθήκες εκτίθεται επίσης και η στάχωση (πλήρης αλλά χωρίς περιεχόμενο) ενός βιβλίου που υποθέτω –από το γεγονός ότι το εσωτερικό της ράχης του

Ευχαριστίες για τη βοήθειά τους στις φίλες και τους φίλους: Άννα Λυσίκατου, Μαρίνα Κοντζιάλη, Μανώλη Γιαννόπουλο, Γιάννη Κόκκωνα και Στέφανο Ζιώγα.

1. Βλ. και http://www.faltaits.gr.

2. J.-M. Olivier, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard*. Troisième édition entièrement refondue …, Turnhout 1996.

είναι καλυμμένο με χαρτόνι– ότι είναι στάχωση εντύπου.

Η πρόθεσή μου ήταν να ξαναεπισκεφθώ το Μουσείο και να καταλογογραφήσω τα χειρόγραφα. Αυτό όμως δεν κατέστη δυνατόν μέχρι τώρα και απ' ό,τι φαίνεται δεν θα καταστεί δυνατόν ούτε στο εγγύς μέλλον. Γι' αυτό, ακολουθώντας τη συμβουλή τού αείμνηστου Marcel Richard, ο οποίος τόνιζε ότι είναι πάντα προτιμότερη έστω και μια απλή μνεία μιας συλλογής χειρογράφων παρά η πλήρης σιωπή, δημοσιεύω εδώ αυτή τη σύντομη αναφορά σχετικά με την μικρή αυτή συλλογή χειρογράφων του μουσείου Φαλτάιτς και του περιεχομένου τους, με βάση φυσικά μόνον τις σελίδες στις οποίες είναι ανοιγμένα τα χειρόγραφα. Θεωρώ όμως πολύ πιθανό, ότι το όλο περιεχόμενο του κάθε χειρογράφου δεν διαφέρει ουσιαστικά –ίσως δεν διαφέρει καθόλου– από αυτό που διαπιστώνεται από τις ανοικτές σελίδες.[3]

Όλοι οι κώδικες είναι χαρτώοι· ίσως χαρτώο είναι και το ένα από τα δύο σπαράγματα,[4] ενώ το άλλο είναι περγαμηνό. Οι διαστάσεις των κωδίκων υπολογίζω ότι αντιστοιχούν με ένα, ή είναι ελάχιστα μικρότερες από ένα, σύγχρονό μας βιβλίο, δηλ. περίπου 20 x 15 εκατοστά. Ο αριθμός των φύλλων τους –εφόσον δεν είναι ακέφαλα ή κολοβά με απώλεια πολλών φύλλων– πρέπει να είναι σχετικά μικρός: γύρω στα 50 φύλλα. Τα χειρόγραφα αυτά προέρχονται από δωρεές Σκυριανών ή από εκκλησίες του νησιού, σύμφωνα με τη γενική πληροφορία ενός μέλους του προσωπικού το Μουσείου.

ΚΩΔΙΚΕΣ

(1) 17ος αι.

Ακολουθία του Μικρού Αγιασμού (;)

Στις φωτογραφημένες σελίδες (πίν. 1) απόσπασμα από την αρχή της ακολουθίας του μικρού αγιασμού. Αρχή του πρώτου πλήρους τροπαρίου: *Ἡ τεκοῦσα τὸν κτίστην τὸν ἴδιον*… Αρχή του τελευταίου τροπαρίου: *Ἵλεών μοι τὸν κριτὴν τε καὶ υἱὸν σου*… (έκδ: Παν. Ν. Τρεμπέλα, *Μικρόν Ευχολόγιον, τόμος β΄. Αι ακολουθίαι και τάξεις του Αγιασμού υδάτων, Εγκαινίων, Όρθρου και Εσπερινού*, Αθήναι 1998, σσ. 58-60).

Γραφή: αγιορειτικού τύπου α΄.[5]

3. Αυτή η σύντομη αναφορά απέχει βέβαια από το να είναι μία πλήρης περιγραφή της μικρής συλλογής, αλλά προτίμησα, όπως είπα, την παρούσα δημοσίευση, από το να μείνουν και αυτές οι σημειώσεις, μαζί με πολλές άλλες, στο συρτάρι. Τουλάχιστον γίνεται γνωστή η ύπαρξη αυτών των χειρογράφων.

4. Δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί το υλικό μέσα από την κορνίζα λόγω της μεγάλης φθοράς του.

5. Γι' αυτόν τον τύπο γραφής βλ. τώρα: Ε. Κ. Λίτσας, *Η βιβλιοθήκη και τα χειρόγραφα της Μονής Ξηροποτάμου (Β΄ έκδοση)* [Τεκμήριον, 10], (2011-2012) (123-186: 134).

(2) 18ος αι.

Σχολικό με «ερμηνεία» κειμένων σε δημώδη (;)

Στις φωτογραφημένες σελίδες (πίν. 2) πιθανώς ερμηνεία του 8ου Ψαλμού. Αρχή: *τῶν ἀνθρώπων, ὅτι ἐπλήρωσας, ἤτι ἔδειξας κατώτερον, αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον, ἕνα ὀλίγον, ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους* ... Τέλος της σελίδας: δυσανάγνωστο.

(Περιέχεται μόνον η «ψυχαγωγική ερμηνεία» χωρίς κείμενο, κατά τον τρόπο των σχολικών χειρογράφων της Τουρκοκρατίας).

Γραφή: τυπική της εποχής.

(3) 17ος αι.

Ακολουθία της θείας Μεταλήψεως (;)

Στην αριστερή σελίδα (πίν. 3) αρχίζει η γνωστή – από την Ακολουθία της θείας Μεταλήψεως – ευχή του Ιωάννου του Δαμασκηνού με τον τίτλο: *Εὐχὴ ἑτέρα τοῦ ὁσίου π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Ἰ ω ά ν ν ο υ τ ο ῦ Δ α μ α σ κ η ν ο ῦ*. Αρχή: *Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν*... Στη δεξιά σελίδα το τέλος της ευχής. (έκδ: J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completes. Series graeca*..., τ. 96, στ. 816, αρ. 33 κ.ε.).

Γραφή: αγιορειτικού τύπου α΄.

(4) 17ος αι.

Καταγραφή (ή κατάσταση παραδόσεως – παραλαβής)
ιερών σκευών και βιβλίων κάποιας εκκλησίας (;)

Στη δεξιά (φωτογραφημένη) σελίδα (πίν. 4) κατάσταση βιβλίων, χειρογράφων και εντύπων, όπου ο γραφέας (;) της καταγραφής και δωρητής βιβλίων αναφέρεται – όχι ονομαστικώς – στον εαυτό του, με τη φράση: *ὅν περ* (sc. χειρόγραφο Μηναίον Ιουνίου) *ἐγὼ ἀφιέρωσα διὰ τὴν ψυχὴν μου*. Αρχή της σελίδας: *εὐαγγέλιον στάμπειν(ον) κ(αὶ) εὐαγγελιστάριον· ἔτι κ(αὶ) ἕτερ(ον) εὐαγγέλιον*...

(5) 17ος αι.

Λόγοι Πατέρων (;)

Στην πρώτη σελίδα (πίν. 5): ... *Ἐ π ι φ α ν ε ί ο υ* (!) *Κ ύ π ρ ο υ* (= Κωνσταντίας), *Λόγος τῇ Κυριακῇ τῶν Βαΐων*. Αρχή: *Χαῖρε σφόδρα, θύγατερ Σιών*... Τέλος: *πάλιν τῷ κόσμῳ σωτηρίαν χαρίζεται* (έκδ: J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completes. Series graeca*..., τ. 43, στ. 428, κ.ε.).

(6) 18ος αι.

Αναστασιματάριο (;)

Στις φωτογραφημένες σελίδες (πίν. 6): Αναστάσιμα απόστιχα του δ΄ ήχου.

(7) 18ος αι.

Θεοφίλου Κορυδαλέως, Περί επιστολικών τύπων (;)

Στις φωτογραφημένες σελίδες (πίν. 7): Θεοφίλου Κορυδαλέως, <Ἀπάντησις πρὸς τὸν κατηγορικὸν>, Αρχή: *πε]ποιηκὼς ἐφωράθη, ἀλλὰ… Ὑπόδειγμα, <Περὶ μεμπτικοῦ χαρακτῆρος>*. Αρχή: *Μέμψις ἐστὶν ἀμελοῦντος τοῦ καθήκοντος κατηγορία, μεμπτικός*. (ἔκδ: Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως, *Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων*, Londini 1625, σσ. 55, στ. 11-57, στ. 2).

Γραφή: τυπική της εποχής.

(8) 18ος αι.

Ακολουθία του Μικρού Αγιασμού (;)

Στις φωτογραφημένες σελίδες (πίν. 8) απόσπασμα από την ακολουθία του Μικρού Αγιασμού. Αρχή του πρώτου πλήρους τροπαρίου: [Ειρμός] *Πᾶσαι αἱ οὐράνιαι δυνάμεις*. [Τροπ.] *Ταξιάρχα πρωτοστάτα τῶν ἀγγέλων…* Αρχή του τελευταίου τροπαρίου: [Ειρμός] *Ἅγιοι προπάτορες, πρεσβεύσατε ὑπὲρ ἡμῶν*. [Τροπ.] *Τῶν ἁγίων καὶ δικαίων Προπατόρων…* [Περιέχεται και τροπάριο για τον όσιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη]. (έκδ: Παν. Ν. Τρεμπέλα, *Μικρόν Ευχολόγιον, τόμος β΄. Αι ακολουθίαι και τάξεις του Αγιασμού υδάτων, Εγκαινίων, Ὄρθρου και Εσπερινού*, Αθήναι 1998, σσ. κυρίως 63-64.

ΣΠΑΡΑΓΜΑΤΑ

(9) Τέλη 11ου αι. 1 περγαμηνό φύλλο

Παρακλητική

Στη φωτογραφημένη σελίδα (πίν. 9) τροπάρια της Παρασκευής του πλ. του α΄ ήχου της «Παρακλητικής». Αρχή του πρώτου πλήρους τροπαρίου: *Θανατωθεὶς ἐπὶ Σταυροῦ* … Αρχή του τελευταίου τροπαρίου: *Ἀκορέστῳ διαθέσει ψυχῆς …*

(10) 14ου αι. 1 χαρτώο (;) φύλλο

Ευαγγέλιον / Ευαγγελιστάριον

Στη φωτογραφημένη σελίδα (πίν. 10) απόσπασμα από το ανάγνωσμα του Σαββάτου της ε΄ εβδομάδας των Νηστειών· [εκ του κατά Μάρκον 8, 27-31]. Η αρχή της περικοπής. Τέλος της σελίδας: *ὅτι δεῖ τὸν υἱὸν* [

Πίν. 1

Πίν. 2

Πίν. 3

Πίν. 4

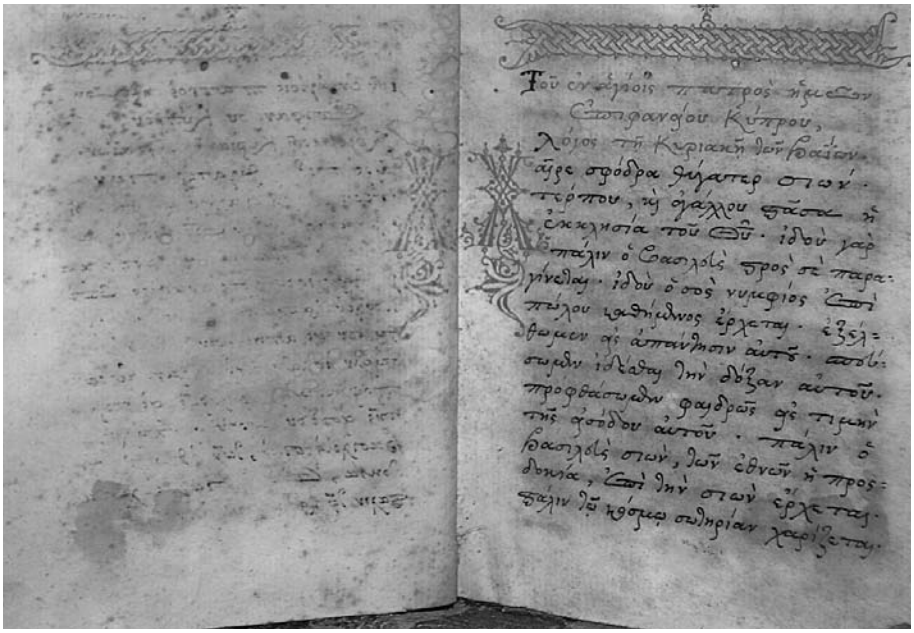

Πίν. 5

Πίν. 6

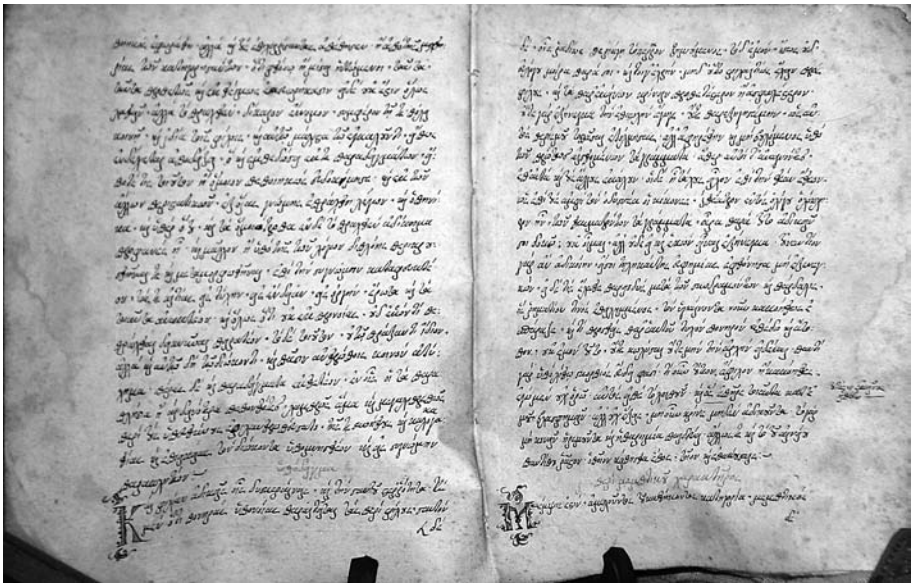

Πίν. 7

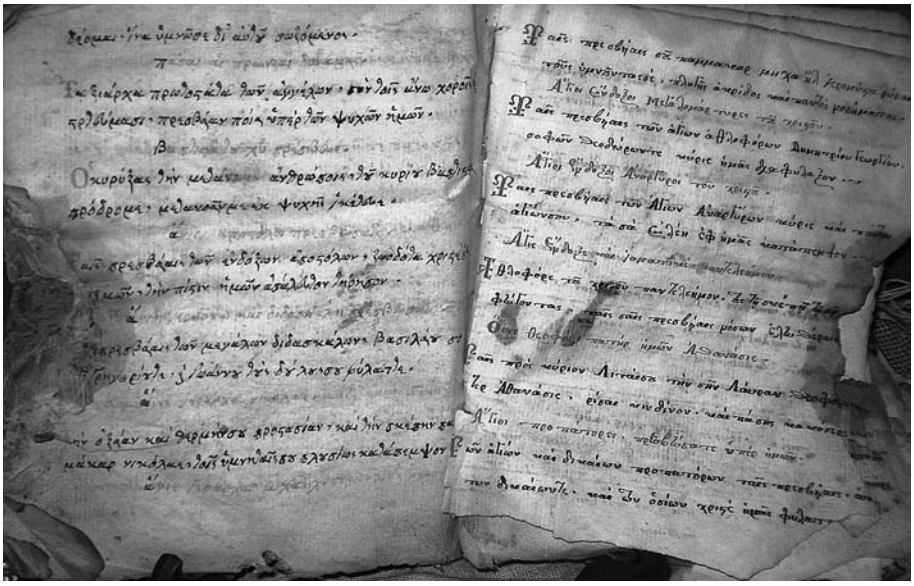

Πίν. 8

Πίν. 9

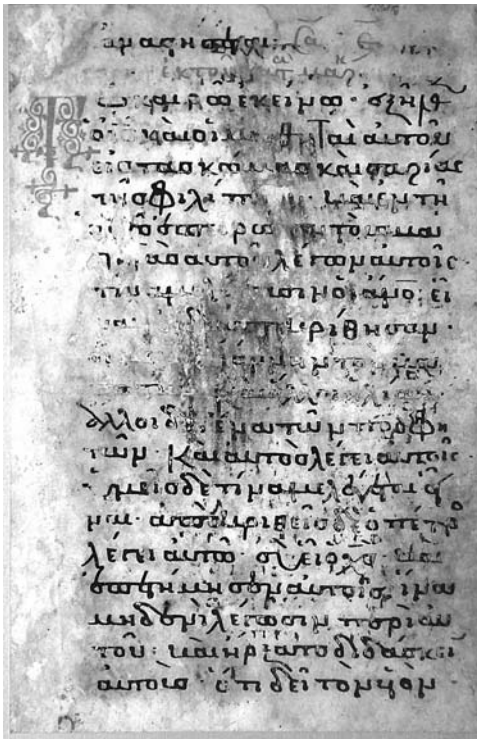

Πίν. 10